

ZAVIČAJ

**GRAČANIČKI
GLASNIK**
časopis za kulturnu
historiju

Broj 40, godina XX,
novembar, 2015.
[str. 81-118]

© Monos 2015

Tragom starog karavanskog puta od Gračanice do Tuzle

(hodološko-putopisne crtice)

**Edin Šaković, prof., Marko
Matolić, BA, Elvedin Kovačević**

Na inicijativu Časopisa za kulturnu historiju "Gračanički glasnik", početkom augusta 2015. godine organiziran je istraživački i "pješački" pohod u kome su autori ovoga rada slijedili pravac starog karavanskog puta između Gračanice i Tuzle, koji je vodio brdskim grebenima i kosama na vododjelnici slivova Spreče i Tinje. O značaju spomenute komunikacije u prošlosti svjedoči zabilježena narodna predaja, brojne starine duž njezina pravca pružanja, prostorni raspored najstarijih naselja ovoga kraja (evidentiranih u najranijim osmanskim popisima), kao i neki kartografski izvori. Osnovni cilj pohoda bio je terenski obilazak i utvrđivanje trase samoga puta, uvid u njezino današnje stanje, kao i terenski obilazak i evidentiranje kulturno-historijskog naslijeđa na spomenutom pravcu.

Ključne riječi: karavanski put; stara cesta; Gračanica; Tuzla; Gornja Orahovica; Gornji Moranjci; Ratiš; Dovište; Gornja Tinja; Donja Obodnica; Breške; arheološka nalazišta.

Staze, putevi i ceste stari su koliko i ljudska civilizacija, sežući u daleku prošlost. Pod samim pojmom *put* podrazumijevamo pojas zemljišta koji se proteže u nekom pravcu, uređen tako da olakšava kretanje ljudi, tovarnih životinja, zaprega i vozila. Još u prahistorijskom dobu, ljudi su se koristili utabanim stazama do izvora, lovišta, kasnije i pašnjaka i njiva. Među ljudskim zajednicama je već tada dolazilo do interakcija i dodira, uključujući razmjenu dobara i ideja. Ljudi su koristili prirodne komunikacijske pravce, te različite oznake i orijentire, čime su trasirani najstariji putni pravci između pojedinih predjela, širih područja i različitih zemalja. Priptomljavanje životinja je dovelo do pojave tovarnog, a

ZAVIČAJ

sa pojavom točka i zaprežnog prometa, čime se javljaju i stalnije komunikacije s čvršćom podlogom. Organizirana izgradnja puteva započinje s pojavom ljudske civilizacije u zemljama Starog Istoka. Među prvima koji grade ceste kamenom podlogom, nasipima, mostovima i propustima bili su Perzijanci, a kasnije tu vještinu do savršenstva dovode Rimljani.

Nakon rimskih osvajanja prostora današnje Bosne i Hercegovine, i naša je zemlja prekrivena mrežom rimskih cesta, sa svom pratećom infrastrukturuom: miljokazima, postajama, putnim stanicama i stražarnicama. Ipak, oni lijepo popločani ili kaldrmisani putevi, građeni od četiri različita sloja, čije skice i slike obično gledamo u popularnoj literaturi – bili su ograničeni samo na važnije komunikacije i u našim su krajevima rijetkost. Rimske su ceste ovdje bile jednostavnije, sa podlogom od čvrsto utabanog šljunka, ponegdje i kaldrme, omeđene rubnim kamenjem, te sa odvodnim jarkovima sa strane. No, obično su trasirane tako da budu najkraća veza između dvije tačke, pa se njihovi pravci u brdskim područjima prepoznaju i po tragovima nasipa, potpornih zidova, propusta i mostova. Širina samog kolovoza, budući da su rađeni prvenstveno za kolski saobraćaj, iznosila je u prosjeku od 1,5 do 2 m, iako ima primjera gdje su bili uži, ali i širi.

Tokom srednjeg vijeka, rimske ceste propadaju, urušavaju se i zarastaju, ali se na pojedinim pravcima njihovi dijelovi – ukomponirani u kasnije karavanske puteve ili, pak, lokalne komunikacije – i dalje koriste. U srednjovjekovnoj se Bosni odvija mahom karavanski promet, što svjedoče brojni izvori. Poznati su glavni komunikacijski pravci kojima su se karavani kretali, a znamo da su duž putnih pravaca postojala i konačišta za putnike. Putna se mreža dalje razvija po dolasku Osmanlija. Kao ondašnja svjetska velesila, Osmansko carstvo je veliku pažnju poklanjalo i izgradnji i uređenju putnih pravaca, o čemu svjedoče brojni mostovi i ćuprije u

našim krajevima, od kojih su neki pravi arhitektonski biseri. U trasiranju cesta, osmanski su se graditelji nastojali maksimalno prilagoditi terenu, radi manjih troškova izgradnje. Putna je podloga obično bila čuvena *kaldrma*: krupniji obluci ili ravno kamenje, čvrsto nabijeno u zemljanu podlogu, prethodno nasutu pijeskom ili sitnijim šljunkom.¹ Takva se podloga pokazivala neobično izdržljivom, jer pri eventualnom slijezanju tla nije pucala, a odgovarala je i kopitama konja i drugih tovarnih i zaprežnih životinja.

Osmanski su putevi po brdsko-planinskoj Bosni redom bili karavanski, pa je i širina kaldrisanog dijela bila dosta mala, obično od 1 do 1,5 metar. Duž puteva gradili su se hanovi (konačišta), menzilhanes (poštanske stanice za izmjenu konja) i karaule (stražarnice). Izgradnja širokih, kolskih cesta u Bosni započinje relativno kasno, tek negdje sredinom XIX. stoljeća, kada se Bosna postepeno otvara ka Europi. Serasker Lutfi Omer-paša je u vrijeme svoje čuvene misije u Bosni (1850.–1852.) poduzimao izgradnju modernih puteva, što se intenzivira u vrijeme uprave valije Topal Šerif Osman-paše (1861.–1869.). Sve do tada, pravci na kojima se odvijao kolski saobraćaj (mahom tradicionalnim bosanskim “arabama”) bili su ograničeni na lokalne okvire ili uža područja, uglavnom u riječnim dolinama i ravnini. Većina ostalih puteva vodila je brdskim i planinskim područjima, čak i nekima koje bismo danas smatrali neprohodnim: takve puteve narod je nazivao “konjskim” ili “samarskim”. Mnogi se od takvih puteva više odavno ne koriste, utonuvši u zaborav. No, trase su im sačuvane u mjesnim ili šumskim putevima, čak i u planinskim stazama. Tek ponegdje, njihovom trasom ili pravcem pružanja vode savremene regionalne ili lokalne ceste.

Općenito gledajući, svi ovi stari putevi pokazuju neke zajedničke odlike. Za razliku

1 Sama riječ kaldrma (turski: *kaldırım*, pločnik, popločana cesta) etimološki dolazi od riječi *kaldırmak*, što doslovo znači *poditi*.

od modernih i savremenih cestovnih pravca, koji obično vode dolinama rijeka, poljima ili uz padine njihovih oboda, stari putevi vode kroz brdske i planinske krajeve, slijedeći linije brdskih grebena i tjemena kosa, izbjegavajući klisure i uske klance. Tako trasirane puteve bilo je znatno lakše održavati, jer je teren kojim su se kretali bio ocjedit i pregledan, što je u vremenima čestih razbojničko-hajdučkih napada bilo od posebnog značaja. Karakterizira ih i relativno prava trasa, na kojoj su izraženi usponi i padovi. Širina uredenog i kaldrmisano dijela ceste je relativno mala, oko jednog metra.² Bilo je to sasvim dovoljno za prolaz natovarenih konja, muli i magaraca, pa čak i deva, pošto znamo da su vojnu opskrbu u Bosnu iz Istanbula ponekad donosili i karavani deva.

Stari put od Gračanice do Tuzle: pristup problemu

Potkraj srednjega vijeka, u dolini istoimene rijeke, na manje od sahat hoda od utvrđenog grada Sokola – oformilo se rudarsko selo Gračanica, koje po dolasku Osmanlija izrasta u kasabu, urbano naselje sa razvijenim zanatima, trgovinom i uslužnim djelatnostima. Do početka XVII. stoljeća, Gračanica je jedno od najvećih gradskih naselja sjeverne Bosne, značajno privredno i upravno-administrativno središte koje je po broju stanovnika doseglo Donju Tuzlu. Već tada, Gračanica je i ishodište karavanskih puteva, koji su vodili u više pravaca: prema Doboju i Tešnju, prema Maglaju i dalje u srednju Bosnu, prema Posavini, Gradačcu i Brčkom, kao i susjednom Srebreniku, te konačno – u pravcu Donje Tuzle. Ova zadnja cesta je bila od osobite važnosti, jer preko Tuzle se stizalo i do Zvornika, središta sandžaka, a također, izlazilo i na putne pravce prema samome Istanbulu, prijestolnici carstva. Tim putem su se kretali činovnici, vojska, trgovci, hadžije, kretala se

roba izrađena od gračaničkih esnaflija, ali i ona koja je uvožena za sve brojnije gradsko stanovništvo kasabe.

Kuda je vodio najstariji put između Gračanice i Tuzle?

Današnja, savremena magistralna cesta koja povezuje ova dva grada vodi dolinom rijeke Spreče, odnosno Sprečkim poljem. Njena se trasa znatnim dijelom podudara sa starijom austrougarskom makadamskom cestom, koja je u stvari obnovljena trasa osmanskog kolskog puta. Njega je oko 1866. započeo graditi zvornički mutesarif (upravitelj sandžaka) Hilmi-paša, “čovjek vrlo izobražen i dobar, a i pametan”, kako ga u svojim sjećanjima opisuje tuzlanski trgovac Živko Crnogorčević.³ Prema pisanju službe-

3 *Memoari Živka Crnogorčevića*. Priredio za štampu Milenko S. Filipović. ANU BiH, Grada, knj. XIV, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 10, Sarajevo 1966., 52. Čini se da je pravac dolinom Spreče ipak stariji. Nalazimo ga ucrtanog još na *Ideal Karte eines Theils deren Königreichen Servien und Bosnien von Timok Fluss bis an den Fluss Unna* iz 1760. g. (Turaty et alt.). Na ovoj karti put je prikazan od Gračanice do Tuzle, vodeći južno od naselja: *Oraovicza* (uz odvojak za *Petrovo Szello*, uz koje su ucrtane i *Ruins Klošter*), zatim *Miricsina*, *Gnoinicza*, *Doboshitza*, *Crzervone Polie*, pa kroz *Shikulie*, *Lukovacz* i *Udees* (?) do Donje Tuzle (*Doli Tusla*). Iz Gračanice (*Gracsanicza*) je prikazana i cestovna veza do Sokola, odakle se put nastavljao preko naselja: *Slanna*, *Rapatnicza*, prelazeći Tinju i ulazeći u *Srebernik*. Iz Srebrenika su se računali putevi za Brčko, Gradačac i Tuzlu, a ovaj posljednji je vodio preko naselja: *Knesovo*, *Lisovich*, *Drapnich*, *Osoja*, *Obodnicza* i *Breshka*. Zanimljivo je da nije prikazan put od Gračanice do Gradačca, iako su na karti ucrtani Doborovci (*Duborovce*) i nekoliko sela bliže Gradačcu; no, postoji put od Gračanice preko sela *Briesnicza*, *Gor* i *Dol. Klokotnica*, te *Stanichrieka* do Doboja, a ucrtana je i cesta od Gradačca preko Zelinje, Spletene Lipe i Lukavice do Stanić Rijeke. Prikazan je i na kasnijim, preciznijim austrijskim kartama iz sredine XIX. stoljeća – npr. *General-Karte des Oesterreichischen Kaiserstaates mit einem grossen Theile der angrenzenden Länder*, autor: Josef Scheda, izdanje K.K. Militärish-Geografischen Institute 1856. Put od Gračanice do Tuzle na njoj je ucrtan dolinom Spreče i južnim obroncima Ratiša (na karti označen kao “Medvednik planina”), odnosno pravcem: Gračanica – Gnojnica – između Dobošnice i Šikulja – Lepnica – Lukavec – Lipnik – Udec (?) – D. Tuzla; pored njega, postojao je i pravac: Gračanica – Slana – Rapat-

2 Tek ponegdje, uočavaju se i dvostruko šire dionice, koje nagovještavaju da se tu radi o ostacima nekadašnjih rimskih cesta.

nog vilajetskog lista "Bosna", godine 1873. su izdvojena budžetska sredstva za obnovu ove ceste, odnosno uređenje nove trase, izbjegavajući strme dionice kod same Gračanice, na kojima je ranije dolazilo i do nesreća (osobito u zimskom periodu), te za izgradnju četiri nova mosta na pravcu do Tuzle.⁴

No, postojao je i jedan drugi, po svoj prilici puno stariji put, koji nije vodio dolinom Spreče, već brdskim područjem, slijedeći razvođe slivova Spreče i Tinje – od Gračanice preko Gornje Orahovice i Moranjaka, zatim grebenom planine Ratiš do Gornje Tinje i Obodnice, odakle je brdskim kosama nastavljao sve do same Tuzle. Njegova je trasa sačuvana u mjesnim kolskim putevima i stazama, te ju lahko zapažamo na topografskim kartama. Toponomastička građa duž tog pravca, niz različitih starina, mjestimični ostaci kaldrme i drugi tragovi na terenu svjedoče o njegovoj velikoj starosti. Narodna predaja zabilježena u selima podno Ratiša zna da je ovom planinom nekada vodila cesta za Tuzlu.⁵ Potvrđuje to i raspored najstarijih naselja ovoga kraja, vidljiv iz osmanskih deftera iz XVI. stoljeća – većina sela su, naime, bila smještena upravo u brdskom području, dok se prema polju šire tek u drugoj polovici XIX. stoljeća, pa čak i kasnije. To nam govori da je spomenuti putni pravac, zapravo, srednjovjekovne starosti, te da se nastavio koristiti i u vrijeme osmanske uprave. S obzirom na urbani, privredni, kulturno-prosvjetni i uprav-

no-administrativni značaj Gračanice i Donje Tuzle, kao i činjenicu da su oba ta grada bila dalja ishodišta karavanskih puteva, jasno je da je cesta koja ih je povezivala predstavljala jedan od najvažnijih pravaca u sistemu starih komunikacija sjeveroistočne Bosne.

Imajući sve to u vidu, istraživanje trase ove stare ceste i pravca njezinog pružanja nametalo se kao veoma interesantan i dosta obećavajući zadatak, tim više što je njen okvirni pravac i danas dosta lahko uočiti na topografskim kartama. No, svako hodološko istraživanje podrazumijeva prije svega terenske obilaskе, prospekcije i rekognosciranja, tako da je i naša namjera da prikupimo više podataka i građe za stari put od Gračanice do Tuzle podrazumijevala pješačenje njegovom pretpostavljenom trasom, uz terenski pregled i evidentiranje zanimljivih lokaliteta i kulturno-historijskog naslijeđa. Taj pješačko-istraživački pohod smo poduzeli početkom augusta 2015. godine, u organizaciji Časopisa za kulturnu historiju "Gračanički glasnik", te Izdavačke kuće "Monos" kao pokrovitelja. Tom prilikom smo prikupili mnoga interesantna saznanja, ne samo o spomenutom putnom pravcu, već i o brojnim lokalitetima uz njega.

Bili smo u dilemi kako prezentirati prikupljenu građu: da li kao neku vrstu stručnog izvještaja sa terenskog istraživanja, ili putopisne reportaže – ili, pak, da se posvetimo pisanju stručnoga rada, uzimajući u obzir dodatne izvore i podatke, uključujući i saznanja prikupljena prilikom ranijih, a i nekih kasnijih terenskih ispitivanja i obilazaka, koje su autori pojedinačno poduzimali. Odlučili smo se, naposljetku, na kombinaciju svega toga, u nadi da će takva forma biti zanimljivija našim čitateljima.⁶

6 Inače, kratku reportažu o ovom pohodu objavio je web-portal *Gračanički.ba* ("Na tragu starog karavanskog puta od Gračanice do Tuzle", <http://www.gracanicki.ba/na-tragu-starog-karavanskog-puta-od-gracanice-do-tuzle/>, 11. VIII. 2015.; zadnji uvid: 22. 10. 2015.), a album od stotinjak ilustracija i fotografija, s prigodnim komentarima, objavljen je i na Facebook stranici "Gračaničkog glasnika".

nica – Srebernik – Zahrebić – Knezova – Osoja – Obodnica – D. Tuzla.

4 *Bosna*, br. 344, Sarajevo, 16. (28.) I. 1873.

5 Pravac ceste od Gračanice do Tuzle brdskim područjem, naslućujemo i na nekim starijim kartama zapadne provenijencije, ali njihova je preciznost, pa u tom smislu i vjerodostojnost dosta mala, tako da nisu pouzdan izvor. Na kasnijim kartama ga dosta rijetko nalazimo, ali da je sačuvao izvjestan značaj sve do druge polovice XIX. stoljeća, svjedoči i jedna pregledna karta Austro-Ugarske Monarhije u razmjeri 1:1.000.000 [Verlag v. R. Lechner (W. Müller) k.u.k. Hof-u. Univ.-Buchhandlg. Wien (Commissions-Verlag des k.u.k. Milit. geograf. Institutes), s.a., Südwestlicher Teil].

Od Gračanice do Gornje Orahovice – dvije potencijalne trase

Pregledavajući topografske karte – od onih najstarijih, austrougarskih, pa sve do savremenih – trasu našeg puta dosta lahko uočavamo na većem dijelu njegovog pravca pružanja. Tek ponegdje smo u dilemi kuda je on tačno vodio, jer nam se na karti nude i po dvije ili tri različite trase. Tako je bilo i odmah na samom početku, odnosno na prvoj dionici puta – od Gračanice pa do Gornje Orahovice, današnjeg sela koje je nekada, potkraj srednjega vijeka i kroz cijeli osmanski period predstavljalo jednu prostranu seosku općinu, odnosno džemat, po imenu Orahovica. Prije izgradnje savremene cestovne veze sa Donjom Orahovicom, odnosno cestom Doboj – Tuzla, kojom se iz Gračanice i danas dolazi u ovo naselje, glavna i najkraća cesta za Gornju Orahovicu je bila ona koja je vodila preko Soljanuše, Tunjevca i Lohinjne. Topografske odlike te dionice, međutim, najvećim dijelom odstupaju od onih općih značajki starih cesta, jer ona dvaput silazi u doline potoka, te se uspinje uz strme padine kosa. Ipak, neki toponimi ukazuju na njezinu izvjesnu starost, poput *Sjedaljki* – što je tradicionalni naziv za odmorišta na cesti, te *Sinanove ćuprije*, na mjestu gdje cesta prelazi potok Bjelivode (Lohinjski potok).

No, pored ove, postojala je još jedna trasa, koja vodi ponešto zaobilazno. Polazeći iz čaršije, kroz mahalul Drafnici, ona izbija na brdsku zaravan Gornje Lohinje, kojom vodi kroz zaselak Žuže, uspinjući se potom na Pijeskovce, te dalje – do Hadžikadijinog Hana. Na opisanom pravcu ovaj put se podudarao sa nekadašnjom glavnom cestom od Gračanice za Posavinu, odnosno Srnice, Gradačac i Brčko. Na Hadžikadijinom Hanu⁷ taj put je

7 Ovaj lokalitet je dobio ime po hadži hafiz Hasan ef. Hadžiefendiću, zvanom Hadžikadija, vrhovnom šeriatskom sudiji i istaknutom alimu iz vremena Austro-Ugarske, koji je kupio stari han i okolnu zemlju, uredivši ih kao svoj ljetnikovac. Ostalo je sjećanje da se han, koji je tu ranije zaista stajao, zvao *Ibrišibegov han* (v. Tajib Nurikić, "Kadija Hadži Hafiz Hasan Tahsin ef.

nastavljao prema sjeveru, prijevojem između uzvišenja Krš i Dedino brdo, izlazeći preko Rajčevca na Bukvu, odakle je silazio u Dobrovce i dalje vodio prema Srnicama i Posavini. Naš put, prema Gornjoj Orahovici i dalje ka nekadašnjoj Donjoj Tuzli, na Hadžikadijinom Hanu se odvajao desno, ka jugoistoku, penjući se potom ka prijevoju uzvišenja Bedem (493 m),⁸ čijom padinom skreće ka sjeveroistoku, a potom – izbijajući na vododijelnicu slivova Spreče i Tinje – povija ka jugu, zaobilazeći Jančević vodu, te pored uzvišenja Kikić i Metaljišta silazi prema Gornjoj Orahovici. Istočno od Bedema, postoje i odvojci za Vranoviće. Na mjestu gdje se naš put povija ka jugu, odvaja se drugi putni pravac, koji preko Mekota, Kadijinog brda i Kalila silazi u Murate (Sladna), vodeći dalje ka Srebreniku; to mjesto se naziva karakterističnim imenom *Drum*, a isto ime nose i njive koje se prostiru duž spomenutog pravca prema Mekotama.

Koja je od ovih trasa starija i kojom je vodio karavanski put od Gračanice do Tuzle?

Po svoj prilici, to je upravo ova trasa preko Hadžikadijinog Hana, Bedema i Metaljišta. Iako na prvi pogled ide dosta zaobilazno, ona je, zapravo, za svega pola sahat hoda ili 3-4 km dulja od one prethodno spomenute relacije, preko Soljanuše i Tunjevca, ali bez strmih uspona i padova. Osim toga, dosljedno

Hadžiefendić – Hadžikadija", *Biljeg vremena*, god. II, br. 10, februar 1994., 17; br. 10-11 /sic!/, januar /sc. mart/ 1994., 17). Na topografskoj karti iz 1910. ova je lokacija označena kao "Piskavica Han". S obje strane puta nalaze se i dva vrela: Jagodnjak, na zapadnoj strani, te izvorište Stubanj, na istočnoj; na Jagodnjaku je i danas staro kameno korito, isklesano od srednjovjekovnog stečka, koji je nekoć stajao na zaravni Brezje, između Piskavice i Sokola. Podno Hadžikadijinog Hana, na parceli Piskavičke njive (danas voćnjak i oranica), vlasnik zemljišta g. Izet Spahić iz Gračanice, dipl. inženjer rudarstva i geologije, pronašao je, prilikom zemljanih radova, više fragmenata uglavnom atipične keramike koja je po fakturi prahistorijska, uz veći broj komada kućnoga lijepa, te nekoliko kremenica.

8 Na topografskim kartama stoji *Bedem*, ali se u narodu čuje varijanta *Beden*. U katastru su za pojedine parcele na tom području ubilježeni nazivi s obje varijante imena.

vodila iz mahale Stubo preko Dudića, te pored mezarja Džamišće i Mednica na Bakiće, nastavljajući dalje prema Soljanuši. Druga mogućnost, po svoj prilici vjerovatnija, jeste da je put vodio preko Drafnića, pored izvora Derva, odakle se jedan odvojak, niz prisojnu padinu, spušta u istočni kraj Soljanuše. Pored njega, postojala je još jedna trasa koja je iznad Derve silazila prema Bakićima. Danas je jednim dijelom zarasla i skoro neprohodna, ali je zanimljivo da se ona nekada nazivala *Kaldrmica*.¹³ Obje trase su ucrtane na spomenutoj karti iz 1914. godine.

Inače, polazište starih karavanskih puteva i modernijih kolskih cesta u Gračanici je bila čaršija, središte zanatske, trgovačke i uopće privredne djelatnosti, kao i javnog i društvenog života grada. Gračanička se čaršija od samih svojih početaka po svoj prilici razvijala upravo na mjestu gdje se i danas nalazi – zaravnjenom prostoru uz lijevu obalu rječice Sokoluše.¹⁴ Držimo da je cesta iz čaršije izlazila upravo kroz mahalju Drafniće, kao najstarije dijelove grada. Sami Drafnići su se, zapravo, nekada dijelili na tri mahale: Trepanići, Gojsalići i Drapnići, koje su imale vlastite džamije, mektebe i mezarja. Činjenica da su nazvane po gentilnim imenima govori o njihovoj velikoj starosti. Neki arheološki nalazi, kao i narodna predaja, ide u prilog ovoj pretpostavci.

13 Prema saopćenju mr. sc. Rusmira Djedovića, na osnovu kazivanja većeg broja starijih mještana.

14 Istina, po narodnom predanju gračanička čaršija se nalazila negdje na prostoru današnjih Drafnića, ali to je malo vjerovatno. U prvom osmanskom defteru u kome se Gračanica spominje kao kasaba (gradsko naselje), iz 1548. godine, popisane su tadašnje tri gradske mahale; među njihovim stanovnicima je i nekoliko tabaka, zanatlija koje su se bavile štavljenjem i preradom kože – što je zanat koji iziskuje veće količine tekuće vode. Štaviše, i srednjovjekovna je Gračanica, kao rudarsko mjesto sa metalurškim pogonima, po svoj prilici svoje jezgro imala uz Sokolušu, gdje su možda stajali i samokovi – kao što je to bio slučaj i u drugim rudarsko-metalurškim centrima (Vareš, Kreševo i sl.). Naposljetku, ne zaboravimo da je i samo ime grada poteklo zapravo od rijeke, jer se Sokoluša do prije nekih stoljeće, stoljeće i pol nazivala *Gračanicom*.

Krenuli smo, dakle, upravo preko Drafnića, prošavši pored harema u Trepanićima – mjesta nekadašnje Pervane džamije, u kojoj je 1763. godine Hadži Halil ef. Trepanić osnovao svoji znamenitu biblioteku. Prošli smo pored savremene Drafničke džamije, vode Mahala i Gojsaličkog harema, u kome je nekada stajala stara istoimena džamija, te ispod mezarja Greblje skrenuli u Dervu. Spustivši se u neveliki dol, napunili smo boce na izvoru Derva, te krenuli uzbrdo, do mjesta gdje se današnji makadamski put račva, odvajajući se lijevo ka Daničkoj ravni, a desno ka Soljanuši (Seljanuši). Krenuvši desno, preko Laništa, spustili smo se ka spomenutom naselju. Na izlazu iz Soljanuše, na glavnoj cesti, zapažamo i ostatke kaldrme. Ranije se ona opazala duž čitavog pravca kroz ovo naselje, ali je danas taj dio ceste već asfaltiran. Silazimo prema Tunjevačkom potoku, ostavljajući lijevo iza nas šumski kompleks zanimljivog imena *Zmajevac* – imena kakvo se često susreće, obično kao naziv izvora i vrele, a koje predstavlja svjedočanstvo drevnih vjerskih predstava, mitologije i kultova Starih Slavena. Susrest ćemo se kasnije, u našem putu, sa još jednim Zmajevcem, pa ćemo o tome ponešto više kazati. U samom potoku, u malom viru ispod mosta, opažamo nekoliko riba i riječnog raka, što bi – po narodnom uvjerenju – trebalo da svjedoči o čistoći vode. Nizvodno dolje, s obje strane potoka, prostire se zemljište i šumski kompleks Keže, dok su uzvodno njive po imenu Luke i predio zvani Ovnike. Danas je tu već sagrađen veći broj vikendica, pa izgleda skoro kao neko manje naselje.

Penjemo se dalje uz padinu Tunjevačke kose, prema prijevoju Sjedaljke. Cesta je poprilično zapuštena, zarasla i vidi se da se posljednjih godina skoro i ne koristi. Ubrzo smo uvidjeli i zašto. Nedaleko od Sjedaljki, veliko klizište je potpuno prekinulo cestu, u širini od nekoliko desetaka metara, uništivši povelik komad mlade šume, koja se naprosto obrušila niz padinu. Ipak, destruktivne sile

prirode su se u ovom slučaju za nas pokazale korisnim, jer je cesta naprosto odsječena, nudeći nam – poput profila arheološke sonde – omogućila tako uvid u njene slojeve. Vidljivi su tragovi prvobitnog nasipa: krupnije kamenje nasuto sitnijim, zatim zemljani sloj – koji ukazuje da je neko vrijeme bila slabo korištena, zatim novi sloj krupnijeg nasipa i kasnijih popravki ceste...

Prešavši preko klizištem uništenog dijela, nastavljamo dalje cestom i izbjijamo na Sjedaljke (288 m), blago izraženi prijevaj na dugačkoj kosi koja se od Gornje Lohinje spušta ka Sprečkome polju.¹⁵ Ovom je kosom vodio jedan stari put između Gornje i Donje Lohinje, ucrtan i na karti iz 1885. godine. Na mjestu gdje se on odvajao od prethodno opisane glavne ceste prema Posavini (i ujedno vjerovatnije trase prve dionice našega puta prema Tuzli), na spomenutoj je karti označeno kao Han. Put se spuštao tjemnom kose, preko Tuholja i Tunjevca do na Sjedaljke, te nastavljajući dalje preko Bajrakovca i Vučjaka, račva se pri dnu prema lokalitetu Selište u Donjoj Lohinji, odnosno Šarenom Hanu, na međi Donje Lohinje i Pribave.¹⁶ Na Sjedaljkama, taj put se križao sa cestom kojom smo se mi kretali. Sjedaljke su ostale upamćene i po jednom događaju iz jeseni 1946. godine, kada je skupina odmetnika koji su se skrivali

od komunističkih vlasti, pod vodstvom čuvenog Alage Zelenkića, na ovome mjestu iz zasjede ubila dvojicu pripadnika pomoćnog sastava Narodne milicije.¹⁷

Od Sjedaljki dalje, cesta se spušta, vijugajući niz padinu, sve do Tuholjskog potoka, gdje izbija u dolinu Lohinjske rijeke, odnosno potoka Bjelivode. Postojala je, izgleda i jedna starija trasa ove dionice, koju zapažamo na katastarskim planovima: ona je vodila nešto malo više, kroz šumu i danas je zarašla. Prijelaz preko potoka, kako rekosmo, na kartama je označen kao Sinanova čuprija. Širi kompleks zemljišta duž potoka se naziva Luke, što je uobičajen naziv za obradive površine u aluvijalnim zaravnima vodotoka. Ovo mjesto je, inače, bilo i svojevrsno središte Gornje Lohinje. Tu se nalazila područna osnovna škola, kao i spomenik žrtvama Drugog svjetskog rata, a s druge strane potoka je bilo i Molitvište, kulno mjesto pravoslavnog stanovništva ovoga sela.

Selo je u međuvremenu skoro potpuno opustjelo. Godine 1992. val je probuđenog srpskog nacionalizma zahvatio i ovdašnje stanovništvo, koje od strane JNA, posredstvom SDS-a, prima pješačko i protuoklopno vojno naoružanje, formirajući jaku dobrovoljačku četvu od oko 120 naoružanih ljudi. Iako su se držali pretežno pasivno, izbjegavajući teže incidente, naoružani stanovnici ovoga sela su predstavljali ozbiljnu opasnost, ne samo za stanovnike susjednih bošnjačkih naselja, već i za samu Gračanicu, koja bi prodorom

15 Čitava ova kosa se može označiti nazivom Tunjevac, iako se u užem smislu Tunjevcem naziva dio sjeverno od Sjedaljki, Bajrakovac središnji dio, južno od spomenutog prijevaja, dok se krajnji, donji dio naziva Vučjak. Na austrougarskoj karti iz 1885. ova kosa je označena kao Cerovo; na karti iz 1909. sjeverni dio je označen kao Cerovo brdo, a južni kao Tunjevac. Međutim, Cerovim brdom se zapravo naziva sasvim drugo, susjedno uzvišenje (333 m), istočno od Tunjevačke kose, između Tuholjskog (Čajičkog) potoka i Bjelivoda (Lohinjskog potoka).

16 Spomenuti han se nalazio kod potoka koji dijeli Pribavu i Donju Lohinju, odnosno katastarske općine i nekadašnje džemate Gračanicu i Donju Lohinju. U periodu između dva svjetska rata na tom je mjestu radila kafana i gostionica Ibri Šakovića, koja je bila popularno mjesto za izlazak i sijela, nastavljajući tradiciju Šarenog hana.

17 Tom prilikom su poginuli pomoćni milicioneri Adem Mujić i Osman Spahić, dok se treći pripadnik patrole, Husein Gazibegović, uspio spasiti bijegom. Spomenuti napad se desio 26. X. 1946. (Esad Tihić, Omer Hamzić: *Gračanica i okolina u NOB-u i revoluciji*, Gračanica 1988, 279, nap. 115). Događaj je inače imao velikog odjeka u narodu. Tako se u izvještaju Sreškog komiteta Komunističke partije Jugoslavije Gračanica od 24. XII. 1946. (br. 183/146) ističe da se nakon toga "naglo kod naroda pojačao strah od bande", te da je pomoćna milicija u Gornjoj Orahovici "bila položila oružje" (Arhiv Tuzlanskog kantona, BiH-ATKT/OK KPBiHT, 12/46; zahvaljujemo se kolegici Ivani Adrić koja nam je ukazala na ovaj dokument).

iz Gornje Lohinje i zaposjedanjem uzvišenja Stražba i Lepar bila faktički potpuno odsječena.¹⁸ Zbog svega toga, nakon što su propali brojni pokušaji pregovora sa mještanima sela,¹⁹ općinsko je Ratno predsjedništvo naredilo da policijske snage i jedinice Teritorijalne odbrane RBiH izvrše njihovo prisilno razoružavanje. Napad na Gornju Lohinju je započeo 5. VII. 1992. godine; poslije slabijeg otpora, mještani su odlučili predati oružje, pod uvjetom da im se dopusti iseljenje na Ozren.²⁰ Poslijeratni povratak je minimalan,

18 I prije službenog početka agresije i rata na prostorima Gračanice, Gornja Lohinja je faktički bila odmetnuto područje, u kojem vlasti Republike Bosne i Hercegovine nisu imali nikakvog pristupa. Nakon što su 15. maja 1992. srpski ekstremisti u rejonu Bijelih Polja napali pripadnike Civilne zaštite i mještane, koji su radili na prosijecanju puta od Gračanice do Piskavice, kada je smrtno stradao Adem Mustajbašić (prva civilna žrtva agresije na Bosnu i Hercegovinu), osumnjičeni za ovo ubistvo, Stamenko Vasiljević iz Varoši, sklonio se upravo u Gornju Lohinju (danas navodno živi u Doboju i nikada nije procesuiran – pogl. *Dnevni Avaz*, 16. V. 2010., str. 6). Svega četiri dana kasnije, na području Duraća su od strane srpskih ekstremista iz svoje kuće odvedeni civili Mustafa Jusufović i njegova dvojica sinova, 25-godišnji Ibrahim i 18-godišnji Kemal, koji su potom na zvjerski način mučeni i ubijeni. Njihova su tijela, godinu dana kasnije, pronađena čak na Lendićima, nekada mirnom selu koje se u prvim ratnim danima također pretvorilo u jako utvrđeno agresorsko uporište, čiji su se stanovnici od dojučerašnjih komšija premetnuli u agresore i zločince. Istoga dana, 19. maja, u Donjoj Lohinji su u napadu odmetnutih Srba ubijena i dva rezervna milicionera, a u agresorskom granatiranju sa Ozrena teško je oštećena džamija u Donjoj Lohinji, te veći broj kuća u Donjoj Orahovici, Donjoj Lohinji i Gračanici.

19 U pregovorima su učestvovali ključni ljudi tadašnje općinske vlasti, predstavnici Ratnog predsjedništva općine, Općinskog štaba Teritorijalne odbrane, itd., kao i niz uglednijih građana okupljenih u "Mirotni forum Gračanice", u ime kojeg je u pregovorima nastupao poznati i cijenjeni liječnik dr. Rizo Delić. Od stanovnika Gornje Lohinje u početku nije ni zahtijevano čak ni da predaju oružje, već je jedini uvjet bio da ostanu kod svojih kuća i priznaju legalne i legitime vlasti međunarodno priznate Republike Bosne i Hercegovine, dok bi im sigurnost jamčile mješovite policijske patrole, pa se išlo čak dotle da im je nudoeno da sa svojom naoružanom dobrovoljačkom jedinicom stupe u okvire Teritorijalne obrane Republike BiH.

20 Sa stvarima natovarenim na traktore, vozila i za-

jer se najveći broj predratnih stanovnika, koji su se u međuvremenu naselili na periferiji Doboja i uopće povoljnijim krajevima, odlučio radije na prodaju predratne imovine.

No, vratimo se mi našem putu. Dalje, iz Lohinje, cesta se uspinje uzbrdo, izbijajući na brdski greben iznad Gornje Orahovice, razvođe slivova Spreče i Tinje. Postoje tri pravca kojima se moguće popeti na brdo. Južni pravac se uspinje odmah iza nekadašnje škole, odnosno današnjeg prognaničkog naselja, preko Selišta uz Čelikovo brdo, te kroz Krčevine do zaseoka Đurići, idući dalje pored Bajrak vode na Metaljišta (Ciglane) i Hrastić, iznad Gornje Orahovice. Srednji pravac se, pak, uspinje uz Grebić, preko Osoja i Kukavica, ostrim i dosta strmim grebenom kose, izbijajući na Jošik i Bajrak, vodeći pored istoimenog vrela do Ciglana. Konačno, treći i najmlađi pravac je onaj koji vodi dolinom prema Mitrovićima, zatim do Bijelih voda, uspinjući se preko Kalovitog Osoja i Kruščika prema Ciglanama. Sa par većih serpentina, koje savladavaju uspon, ova trasa je pripadala nekadašnjoj sreskoj cesti Gračanica – Lohinja – Orahovica – Falešići – Srebrenik, građenoj početkom 1950-tih godina, koja je bila jedna od dvije cestovne veze Gračanice sa novoizgrađenom željezničkom prugom Brčko – Banovići.

Mi smo odlučili krenuti srednjim pravcem, koji je i najkraći, a ujedno i sastavni dio prvobitne dionice puta od Gračanice preko Soljanuše do Gornje Orahovice (kako je to vidljivo na austrougarskoj topografskoj karti iz 1909. godine). Krenuli smo dosta velikom

prege, sa privezanom stokom, Lohinjani su prešli na lijevu obalu Spreče, mimoilazeći se sa prognanicima iz Doboja – koji su redom išli ili praznih ruku ili sa po jednom vrećicom, a neki od njih su bili oslobođeni iz nekog od brojnih zatvora i logora u kojima je bilo zatočeno i maltretirano nesrpsko stanovništvo tog grada. Inače, još krajem juna, stanovnici mjesne zajednice su se na zboru građana odlučili na kolektivno iseljenje; o tome su svjedočili neki dokumenti Kriznog štaba Gornje Lohinje zarobljeni od strane Teritorijalne odbrane RBiH tokom akcije razoružavanja sela.

uzbrdicom, penjući se iznad lohinjske doline. Sa padine se pružao lijep pogled u pravcu, iz kojeg smo došli na Tunjevačku kosu i Cerovo brdo – iako su nas pomalo zabrinjavali oblaci koji su se na toj strani prijeteci gomilali, kao i potmula grmljavina negdje od pravca Doboj. Nadali smo se da ćemo se uspjeti popeti na brdo prije nego li nas zadesi pljusak, te potražiti kakvo sklonište. No, prešavši dvije trećine puta, nismo mogli dalje: preko pola ceste postavljena je pogolema kapija, s ogradom koja je opasala nečije prostrano imanje. Vlasniku očito nije bilo dovoljno prostrano, jer je zagradio i sam put – ucrtan na svim kartama i planovima koje smo uspjeli pregledati, put ucrtan u katastru, put koji se u običajnom pravu smatra javnim dobrom i čija je uzurpacija u nekadašnjoj svijesti našega naroda bila ravna svetogrđu. Ali ko danas više drži do običaja i tradicionalnih vrijednosti...

Nije bilo druge nego li krenuti natrag, istim putem, ponovo u dolinu, te dalje uz potok, trasom nekadašnje sreske ceste. Prolazimo Gornjom Lohinjom, opustjelim selom koje danas više predstavlja vikend naselje. Pažnju nam privlači nekoliko ukusno uređenih vikendica, dvorišta i vrtova; vlasnik jedne od njih je pored ceste postavio i česmu, s priključkom na vlastiti vodovod, za putnike namjernike. Stižemo na Bijele vode – izvorišni dio Lohinjskog potoka, gdje se danas nalazi i lijep ribnjak, a nedugo zatim počinje i uspon prema Gornjoj Orahovici. Penjemo se zapravo na vododjelnicu slivova Spreče i Tinje. Tamo s druge strane brda izvorišni je dio Crnog potoka, desne pritoke Slanske rijeke, koja utječe u Tinju kod Srebrenika. Zanimljivo je ovo dvojstvo: s ovu stranu brda, na jugu, imamo Bijele vode, odnosno Bjelivode; s druge je strane, ka sjeveru, Crni potok. Ovi nazivi sigurno nisu slučajni, ali njihovo je značenje danas teško odgonetnuti. Kriju li se u njima možda neke drevne mitske predodžbe? Ko zna...

Penjući se uzbrdo, prolazimo i pored jedne spomen-česme iz ratnih dana. "Rahmet

šehidima", stoji na njoj, s potpisom "SDA MZ-e G. Orahovice i Lohinje, 7. 8. 1994." Česma je danas gotovo presahla: iz nje tanko prokapava tek jedna sitna nit vode – odupirući se sušnome razdoblju, kao što se i ova spomen-ploča odupire sveopćem zaboravu i zamiranju sjećanja na ratna vremena, u kojima je ova cesta bila glavna veza između Gornje Orahovice i uopće istočnih dijelova općine sa Gračanicom. I sama cesta je danas dosta zapuštena i izlokana, prohodna tek za traktore, zaprege, terenska vozila i možda još samo pohabane "Golf 2" automobile.

Popevši se na zaravnjeni dio brda, izbijamo na Ciglane, podno lovačke kuće, susrećući se sa cestoma koja silazi sa Metaljišta: najvjerojatnijom prvobitnom dionicom karavanskog puta Gračanica – Tuzla. Zapravo, cio ovaj predio se naziva Metaljišta, dok se naziv Ciglane odnosi na uži lokalitet oko današnje lovačke kuće, čuvajući uspomenu na malu ručnu ciglanu koja je radila uoči i početkom Drugog svjetskog rata, praveći opeku i crijep.²¹ Desno je i put pored Bajrak vode, kojim bismo došli – da nismo naišli na spomenutu ogradu. Odlučili smo malo da ispitamo taj pravac i obidemo vrelo, nekada dosta popularno. Dok gledamo topografske karte, naiđe i jedan mještananin sa konjskom zapregom: "*Spustite se u ovu dolu*", pokazuje nam, "*prijedite u onu dole njivu, ima tu jedan mezar – star, niko ne zna ko je tu ukopan, dobro star! – voda je odmah iza njega*", dodajući da je vrelo kaptirano za potrebe jednog zaseoka, ali da postoji česma iz koje voda otječe. Zahvalili smo se na obavijestima i ljubaznosti, te se spustili u dolu.

Zaista, prešavši među, nailazimo na stari, osamljeni mezar, koji bez sumnje potječe još iz osmanskog doba. Po formi nišana može se zaključiti da je iz XVIII. stoljeća. Uzglavni nišan je sa turbanom u gužve, karakterističnim cik-cak ornamentom, te reljefno izvedenom sabljom na boku (slika 2). Iako zarasli u

21 Edin Šaković, Omer Hamzić: *Gornja Orahovica nekada i sada*. Tešanj: Planjox, 2012., 106.

travu, nišani su obijeljeni krečom, što govori da mu ovdašnje stanovništvo i danas iskazuje stanovitu pažnju. Za vodom smo, pak, po okolnom grmlju tragali desetak minuta, tek na koncu uočivši otvor izvorišnog šahta. Na svu sreću, nije bio zaključan, tako da smo se vodom snabdjeli na samome vrelu. Njena izvrsnost i hladnoća su nam pokazali zašto je ovo nekada bio jedan od najpoznatijih izvora ne samo na prostoru Gornje Orahovice, već i u širem gračaničkom kraju. Inače, naziv Bajrak se ne odnosi samo na ovaj izvor, već i na brijeg iznad njega, pa i širi kompleks zemljišta u okolini.

Napustili smo Bajrak vodu i krenuli dalje u pravcu istoka, iznad šume Popratuša i njiva s neobičnim nazivom Midžan, izbivši na lokalitet Hrašćić, mjesto gdje danas stoji jedan pogolem hrast, a u blizini je i vrelo Brekinja, danas kaptirano. Naš put je nastavljao pravo, blagom, prisojnom stranom brda Požare, iznad zemljišta Pećine, Zasjeke i Brezik, izbijajući na prijevoj Blagalište. Odatle se povijao ka jugu, kroz zaseok Džafiće, sve do Moranjaka i dalje. Lijevo, pak, odvojak je ka za-

seoku Husićićima, koji prolazi pored izvora Birkovac. Mi smo se, naravno, zaputili pravo, ali nismo nastavili sve do Blagališta. Taj dio ceste je ranije također terenski ispitani, pa smo odlučili da se nakratko od nje odvojimo i uputimo lijevo, odvojkom koji uza samo brdo vodi ka Čekanićima. Privukle su nas neke znamenitosti ovoga sela, po kojima je ono nadaleko poznato.

Starine u Čekanićima

Penjući se blagim usponom uz Požare, s desne strane ostavljamo njive neobična naziva Karanovac, a zatim nastavljamo kroz predio, u katastru upisan Borik, danas međutim sve same oranice, šljivici i voćnjaci. Požare faktički predstavljaju široku visoravan, ostatak nekadašnjeg jezerskog dna, formiranog u geološkom razdoblju miocena, prije desetak miliona godina. Pred samim selom susrećemo i jedan osamljen mezar, ograđen santračom i kovanom ogradom; nažalost, pošto je skroz zarastao, nismo mogli vidjeti iz kojeg je doba, iako bi se po formi nišana reklo da je noviji. Nedugo zatim izbijamo na asfaltnu cestu, te nam se pružio divan pogled na same Čekaniće, uključujući seosku džamiju sa čuvenim turbetom.

Džamija u Gornjim Čekanićima je danas savremena, funkcionalna zgrada sa povisokom betonskom munarom. Sa svojim četveroslivnim krovom, ona je još uvijek jedna tipična bosanska džamija, iako je od 1972. godine, kada je sagrađena, doživjela više obnova i adaptacija. Nekadašnja stara džamija u Čekanićima, pak, bila je dosta skromnija građevina, podignuta od drveta i ćerpića, sa tradicionalnom drvenom munarom. Ostalo je predanje da je to i jedna od najstarijih džamija u širem gračaničkom kraju. No, sama džamija nije ono po čemu su Čekanići posebno znameniti, već je to čuveno Šeh Dedino turbe u njenom haremu, kao i još jedno kulturno mjesto u neposrednoj blizini: zagonetni mezar sa kamenim sarkofagom uz samu munaru džamije.



Slika 2

Šeh-dedino turbe je izvorno bilo od drve-
ta – po svoj prilici, naličilo je drugim tradi-
cionalnim turbetima u Bosni, sa kvadratnom
osnovicom i visokim, četveroslivnim krovom
od šimle. Prije nekih tridesetak godina, tur-
be je nanovo izgrađeno, od modernog mate-
rijala i sa krovom pokrivenim crijepom, da
bi u novoj temeljitoj obnovi, 2009. godine,
poprimilo današnji izgled. U samome turbe-
tu je mezar Šeh Dede, kao i grobno mjesto
njegova “Pobre”, pobratima, nemuslimana²²
– skoro istovjetan slučaj kakav imamo u Gor-
njem Srebreniku, u turbetu čuvenog Šejh Si-
nan-babe. O Šeh Dedi se malo zna: narodna
predaja ga spominje kao “dobrog” (evliju),
čovjeka sa nadnaravnim sposobnostima, a
pripovijesti su o njemu dosta bogate i mogu
se povezati s nekim događajima iz XVIII. sto-
ljeća (Boj pod Banja Lukom 1737. godine, na
primjer). Jedna od njih – kada je Šeh Dedo,
oklevetan kod valije u Travniku, odbijao nje-
gove pozive da dođe na suočenje (gdje bi vje-
rovatno izgubio život), te je naposljetku valiji
poslao kutijicu napunjenu barutom i u njoj
žigu žive žeravice, po čemu je ovaj spoznao
da je Dedo evlija – inspirirala je i književnika
Hasana Kikića da napiše svoju poznatu pri-
povijetku “Dedija”.²³

No, po svoj prilici, stvarni je, historijski
Šeh Dedo puno starija ličnost. Smatramo da
se on vjerovatno može poistovjetiti sa nekim
od derviških prvaka koji su pristizali u ove
krajeve tokom XVI. i početkom XVII. stolje-
ća, radi misionarskog rada. Narodnoj predaji
u ovom slučaju ne treba previše vjerovati, jer
su tu na stare legende o evliji nakalemljena
kazivanja o događajima koji su se duboko
urezali u kolektivno pamćenje ovdašnjeg sta-
novništva. Tako se, po predanju i Sinan-ba-
ba doselio iz “Undurovine”, Ugarske, poslije
pada Budima (1686.), kada mu je sultan

poklonio zemlju koju je ovaj uvakufio, sa-
gradivši prethodno džamiju u Gornjem Sre-
breniku. Stvarni šejh Sinan-baba, pripadnik
halvetijskog tarikata, živio je skoro stotinu
godina ranije, a samu je džamiju osnovao
još potkraj XVI. stoljeća.²⁴ Držimo da je sli-
čan slučaj bio i sa Šeh Dedom.²⁵ Njegovo je
narodno ime u stvari kovanica od derviških
pojмова: “šejh” – naziv za pročelnika tekije,
te “-dedo” ili “dede”, što je počasna titula koju
su nosili šejhovi mevlevijskog i nekih drugih
tarikata.²⁶

O mezaru uz munaru džamije se još ma-
nje zna: navodno je tu pokopan njezin vakif
i graditelj, koji je poginuo padom s munare,
postavljajući njezin alem. Takva legenda, ina-
če, prepričava se i za neka druga, slična kulna
mjesto – npr. za šehitski mezar uz džamiju u
Džakulama kod Gračanice, zatim za šehida
pokopanog u turbetu uz Poljsku (Turalibego-
vu) džamiju u Tuzli itd. Ono što je neobično
za ovaj mezar jeste kameni sarkofag: naime,
tu vrstu grobne arhitekture tokom osman-
skog doba susrećemo samo na mezarovima
najvećih odličnika, tako da je i u gradovima
sjeveroistočne Bosne takva gradnja iznimno
rijetka, a pogotovu u seoskim sredinama. Ko
je bio taj zagonetni merhum? Prije nekoliko
godina, od starog mutevelije Čekaničke dža-
mije zabilježili smo predanje da se zvao Ibra-
him-beg i da je bio iz Banja Luke. Sve ostalo
se gubi u magli zaborava...²⁷

24 Nedim Zahirović, Šejh Sinan iz Srebrenika, Gra-
čanički glasnik, VIII, 16, 2003., 34-37.

25 O svemu tome, opširnije: E. Šaković, O. Hamzić,
Gornja Orahovica nekada i sada, 44-45.

26 Kod nekih se tarikata češće koristio naziv *baba*
(=otac), a kod drugih *dede* (djed).

27 Ponešto od ovih predaja i osnovnih podataka o
starinama Čekanića zabilježeno je i u reportaži “Tur-
be Čekanići” (2010.) Fahrudina Kurtovića, dopisnika
RTV TK; reportaža se može pogledati na Youtube ka-
nalu autora: <https://youtu.be/8OLRzLFZm44> (zadnji
pristup: 15. X. 2015.). U haremu džamije u Čekanićima
je velik broj starih nišana, od kojih neki imaju i lijepo
izrađene epitafe, koje bi bilo uputno prevesti.

22 Šeh-dedin mezar i “Pobrin” grob opisuje Osman
Delić, u svom radu o kulturnim mjestima u okolini Gra-
čanice (Gračanički glasnik, I, 1, 1996., 16-17), prenose-
ći ujedno i predanja o samom Šeh-dedi.

23 Pripovijetka je prvi put objavljena 1939. godine.

Uz Svatovsko greblje na Blagalištu

Iz Čekanića smo krenuli novim asfaltnim putem prema Blagalištu, izbjivši ponovo na trasu našeg starog karavanskog puta, koja se na spomenutom prijevoju par stotina metara podudara sa regionalnom cestom R461a. Na Blagalištu je, u šumi s južne strane puta, znamenito Svatovsko greblje, poznat historijski lokalitet i čuveno kultno mjesto, pored kojeg se prolaznici redovno zaustavljaju i ostavljaju sadaku. Svratili smo i mi i usput ga obišli, iako je ovo mjesto do sada u više navrata istraživano, te dosta opširno obrađeno i opisano. Donosimo stoga i ovdje samo najosnovnije podatke.²⁸ Sam naziv Blagalište je oznaka za uži lokalitet prijevoja; s njegove sjeverne strane su njive Krčevine, dok su manji šumski kompleksi s južne strane, te njive ispod njega u katastru označene kao Predovac ili Predovci; to je i naziv izvora podno šume.

Mezarje je danas najvećim dijelom uništeno. Nije ogradoeno, pa je teško ustanoviti njegovu prvobitnu površinu. U šumi se zapaža tek nekoliko deformiranih grobnih oznaka, te veći broj fragmenata starih nišana i lomljenog kamena. Uočavaju se grobovi, ogradeni prostim vijencom od kamena. Uza samu cestu nalazi se jedan mezar, označen masivnim kamenim santračem, sastavljenim od četiri monolitne ploče – po dvije duže, sa strane, te po dvije kraće iznad glave i nogu, s udubljenjima u kojima su nekada stajali nišani. Karakteristična je njegova orijentacija: postavljen je, naime, u pravcu sjever-jug, a ne desnom stranom prema Kibli, što je upravo jedna od odlika najstarijih mezarova, iz prvih godina islamizacije. U neposrednoj blizini je i jedan nišan, ukrašen reljefno izvedenom sabljom, bez turbana (koji je odbijen).

Legenda kaže da je to groblje poginulih svatova. Po najpopularnijoj verziji, radilo

se o sukobu dvojih svatova koji su pošli po istu djevojku. Naime, jedna je seoska djevojka potajno ašikovala sa nekim momkom iz sela, ali su je roditelji bili obećali drugome. Kada je saznala da je svadba već ugovorena, poručila je svom odabraniku da i sam skupi svatove i "ukrađe" je. Pokušaj "otmice" djevojke završio je tragično, jer je došlo do međusobne bitke u kojoj je i sama mlada stradala.²⁹ Inače, skoro istovjetna legenda se pripovijeda i o poznatom kultnom mjestu Šehiti na brdu Hurije iznad Gračanice, kao i o nekropoli Greblje u Gornjim Moranjcima – na kojoj smo se, inače, kojih sahat vremena kasnije zaustavili.

Od Džafića do Gornjih Moranjaka

Snimivši nekoliko fotografija, produžili smo dalje, nakratko zastavši na raskršću gdje se sa regionalne ceste odvaja lokalni put za gornjeorahovičku mahalalu Džafiće; tu danas stoji i jedna novosagrađena spomen-česma, sa klupama za odmor putnika i prolaznika. U starim vremenima na tom se mjestu odvajao put za Falešiće, dok je trasa glavnog puta nastavljala vododijelnicom, skrećući od Blagališta prema jugu i jugoistoku, kroz današnje Džafiće. Njive sa zapadne strane ceste nazivaju se Predovac, a kompleks zemljišta sa istočne strane – Ratkovac. Sama je cesta bila granica nekadašnjih osmanskih nahija Jasenice i Sokola, odnosno kadiluka Tuzla i Gračanica, kasnijih austrougarskih kotara, a i danas je granica općina Gračanica i Srebrenik. Današnje kuće u Džafićima se protežu s obje strane ceste, tako da istočni dijelovi ovoga naselja administrativno i katastarski pripadaju općini Srebrenik.

U Džafićima je započela prokapati i sitna kišica, koja se smirila kroz nekih desetak-petnaest minuta, koliko smo predahnuli pred jednom seoskom prodavnicom, nastavivši dalje put preko Gajeva i Rovina do Gornjih Moranjaka. Na području Rovi-

28 O tome detaljno: E. Šaković, O. Hamzić: *Gornja Orahovica nekada i sada*, 47-50; up. Osman Delić, *O kulturnim mjestima na području opštine Gračanica*, Gračanički glasnik, I, 1, 1996., 16,

29 Spomenuta predanja u: E. Šaković, O. Hamzić, isto.



Slika 3

na, u živici pored ceste zatičemo jedan stari mezar, ograđen prostom drvenom ogradom ("vrljikama"). Uzglavni nišan je sa turbanom, bez natpisa i ukrasa, ali je lijepo isklesan. Po svojoj formi, mogao bi potjecati iz XVIII. ili prve polovice XIX. stoljeća, a možda je čak i stariji. Pri vrhu se zapaža manje udubljenje, što je čest slučaj kod tzv. "šehitskih nišana", a lijepo je i okrečen (slika 3). Ko li je ukopan tu pored ceste, daleko od sela i seoskih mezarja? *"Usamljeni grobovi ubijenih na pustim dijelovima ceste kao da podstiču putnika da na put krene dobro naoružan..."*, zapisao je svojevremeno jedan britanski putopisac koji je hodio Bosnom. Možda se i u ovom slučaju radi o mezarju nekog naprasno preminulog putnika...

Razmišljajući o tome, izbijamo u Gornje Moranjke, u centar sela, gdje se nalazi društveni dom, sportski poligon i spomenik–1992.–1995. Ponovo počinje padati kiša, sve krupnijim kapima. Iako su ostala još 3-4 sata dnevnoga svjetla, nebo se toliko stuštilo i potamnilo, izgledalo je kao da je pala večer.

Vrh Ratiša se nazirao u daljini, kroz kišnu zavjesu. Bili smo planirali da koncem prvog dana našeg istraživačko-pješačkog pohoda stignemo na sam njegov vrh, ali smo se previše u putu zadržali. Tamno nebo i sve jača grmljavina su najavljivali veću oluju, a do Ratiša je odavde (centar Gornjih Moranjaka) i odmornom putniku trebalo barem dva sata hoda. Osim toga, namjeravali smo se duže zadržati u obilasku nekih lokaliteta na tom dijelu našeg puta. Zato nije bilo druge nego prenočiti u samim Moranjcima, i to upravo na jednome od mjesta koje smo planirali detaljnije obići – brežuljku Greblje, danas obraslom gustom borovom šumom koja skriva nekoliko vjekova staru nekropolu (slika 4).

Mjesto je skoro pa usred sela, ali ipak izdvojeno i sakriveno, a vatrišta na samom vrhu, na manjem proplanku, pokazuju da je i za omladinu iz okoline omiljeno izletišće. Postavili smo šatore, sačekali da promakne jedan slabiji pljusak. Telefonom smo se javili i našoj kolegici Fatimi Čudić koja živi u ovome selu, apsolvenci na studiju historije;



Slika 4.

ona nam se uskoro i pridružila, ispričavši sve ono što narod o ovome lokalitetu pripovijeda i kazuje, a što je sama čula od starijih ukućana, rodbine i komšija. Lijepo je bilo čuti da se priče starijih kazivača – kakvih je, nažalost, iz dana u dan sve manje među nama – prenose i na mlađe generacije. Jak pljusak i pravi prolom oblaka prekinuli su naše druženje uz logorsku vatru. Svanulo je, ipak, prelijepo jutro, a jako sunce je obasjavalo šumu na Greblju.

Spakovavši stvari i počistivši naš kamp, krenuli smo u obilazak lokaliteta.

Greblje u Moranjcima

Brežuljak zvani Greblje (k.č. 417, površina 18.090 m²) uzdiže se, kako rekosmo, usred Gornjih Moranjaka. Nadmorska visina brežuljka iznosi 365 m. Ranije je bio ogoljen, ali je danas, nakon pošumljavanja, obrastao lije-

pom četinarskom šumom, pa se među mještanima naziva i Borik. Na Osnovnoj državnoj karti 1:10.000 (1975.) lokalitet je označen kao muslimansko mezarje. No, terenskim obilaskom nismo uočili nikakve ostatke nišana. Jedino što smo uspjeli primijetiti jesu rasuti primjerci amorfnog lomljenog i grublje otesanog kamena, a u dva slučaja se uočavaju i grobovi označeni vijencom od kamena – sve to na jugoistočnom kraju lokaliteta, iznad seoske raskrsnice na prijevoju kojim se brežuljak veže za susjedni brdski pojas (slika 5). Tu je u novije vrijeme postavljen betonski postament za ostavljanje sadake, što je od davnina običaj vezan za ovo mjesto. Navodno su se grobovi uočavali i jugozapadnim rubom brežuljka, ali mi ih nismo spazili. Šuma je dobrim dijelom zarasla u paprat i nisko raslinje, koji otežavaju pregled.



Slika 5.

Narodno predanje vezano za ovaj lokalitet je skoro identično jednoj od verzija priče o Svatovskom greblju na Blagalištu u Gornjoj Orahovici: tu su pokopani svatovi poginuli u međusobnom sukobu, jer su pošli po istu djevojku. Doslovno shvaćen, sadržaj ovakvih legendi, naravno, nema historijski značaj, ali sam motiv poginulih svatova i, u ovom slučaju, tragične, zabranjene ljubavi zaslužuje dublju pažnju antropologa i istraživača narodne književnosti. U svakom slučaju, tzv. svatovska groblja se susreću širom Bosne i Hercegovine, označavajući po pravilu stara i obično zapuštena groblja, za koja se u narodu ne zna i ne pamti kada su nastala i ko je u njima pokopan. To su obično srednjovjekovne nekropole, odnosno groblja i mezarja s početka osmanske uprave.

Osvrćući se na fenomen svatovskih grobalja u našoj zemlji, poznati etnolog Vlajko Palavestra ukazuje na mogućnost da usmena predanja, na jednoj strani, *“predstavljaju*

refleks arhaičnih paleobalkanskih običaja”, čuvajući uspomenu *“na nekadašnju običajnu praksu svatovskih povorki i realnom sukobljavanju svatova”*, ali i na to da su naprosto mogla biti izazvana *“postojanjem neobičnih starih nadgrobničkih spomenika (stećak, stari usamljeni krst, nišan ili nekropole) kojima među živima nema pamtenika u stanovništvu.”*³⁰

Neka novija istraživanja ukazuju i na dominantan utjecaj sufijske tradicije u oblikovanju ovih predaja, prije svega mevlevijskog tarikata, snažno izraženog u vremenu širenja islama na ovome prostoru, procesu koji je čak i prethodio osmanskim osvajanjima. Naime, u mevlevijskoj se duhovnoj tradiciji dan smrti utemeljitelja ovog tarikata, Mevlane Dželaluddina Rumija, obilježava kao *Svadbena noć* (Şeb-i arus), što simbolički izražava odnos

30 V. Palavestra, *“Svatovska groblja” – problemi istraživanja*. Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, ANU BiH, XXX/38, 1992.-1997., 115.

prema smrti, kao svojevrsnom *vjenčanju* čovjekove duše sa svojom praiskonskom biti i njenom susretu s Uzvišenim Allahom. S tim u vezi, primjećuje A. Hadžimuhamedović, “*grobља šehida, u toj tradiciji, označavaju se kao grobља slavljenika – svatovska grobља*”.³¹

Kada je u pitanju Svatovsko greblje na Blagalištu, na osnovu sačuvanih ostataka grobne arhitekture (nišani, turbani i sl.), možemo ga datirati u osmansko razdoblje, vjerovatno još u prvo stoljeće osmanske uprave na ovim prostorima. Greblje u Gornjim Moranjcima je, međutim, možda još i starije, jer i među samim mještanima postoje kazivanja kako ono potječe još iz vremena prije dolaska Osmanlija. Grobovi označeni vijencom od kamena su zaista jedan od primjera sepulkralne arhitekture bosanskog srednjovjekovlja, iako im je u našoj naučnoj i stručnoj literaturi posvećeno puno manje pažnje nego li daleko poznatijim stećcima.³² Dok su stećci predstavljali nadgrobne spomenike društvene elite i onih koji su se željeli pokazati kao dio elite, vijenac od prostog, lomljenog ili grubo pritesanog kamena bio je grobna oznaka običnog, siromašnijeg svijeta. Grobovi sa kamenim vijencom se, inače, javljaju širom Staroga svijeta u različitim vremenima, od prahistorije pa do ranog modernog doba – na što je u pionirskom radu posvećenom prisustvu ovakvih grobova u Bosni i Hercegovini ukazao čuveni hrvatski etnolog

Milovan Gavazzi.³³ Jedna nekropola ovakvih grobova u sjeveroistočnoj Bosni, u Jelovče Selu kod Gradačca (lokalitet Ešči-grobље), djelomično je arheološki ispitana i na osnovu nalaza keramike datirana u kasni srednji vijek.³⁴ Njihovo prisustvo je ustanovljeno i u široj okolini: u Gornjoj Paležnici,³⁵ između Gračanice i Lendića (lokalitet Bijednica), zatim na južnom izlazu iz Gornje Orahovice (lokalitet Greblje), a takvi grobovi se uočavaju i na Blagalištu.³⁶ I nekropolu Greblje u Gornjim Moranjcima, stoga, možemo okvirno datirati u rani srednji vijek ili pak prva desetljeća osmanske vlasti na ovim prostorima.

U svakom slučaju, lokalitet Greblje u Gornjim Moranjcima zaslužuje detaljnije istraživanje, prije svega terensko rekognosciranje i potragu za ostacima nadgrobničkih spomenika. Ne bi nas iznenadilo da se tu ustanove i ostaci starih nišana, jer je na ovakvim mjestima rijetko prekidan kontinuitet u sahranjivanju nakon prelaska okolnog stanovništva na islam. I na istoimenom lokalitetu u susjednoj Gornjoj Orahovici opažali su se stari nišani, a sličnih primjera imamo i drugdje (npr. u selu Babići, sjeverno od Gračanice, gdje je oko dva srednjovjekovna stečka nastalo muslimansko mezarje itd.).³⁷

Greblje u Gornjim Moranjcima, osim toga, ima sve pretpostavke da se pretvori u lijepo izletišta u kome bi se ostvario spoj prelijepog prirodnog ambijenta, kulturno-historijskog naslijeđa, pa i kulturnog mjesta: sa dobrim putem do samog lokaliteta, u neposrednoj blizini naselja, a opet izdvojeno

31 Navedeno prema obrazloženju odluke kojom se Prirodno i historijsko područje – nekropole sa stećcima, nišanima, obeliskom i ostacima crkve sv. Roka u Bakićima Donjim, u selu Bakići Donji, općina Olovo, proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine (Komsija za nacionalne spomenike Bosne i Hercegovine, br. 02-02-170/08-12, 10. IX. 2008.). Odluka je objavljena u Službenom glasniku BiH, br. 55/09, a dostupna je i online: http://kons.gov.ba/main.php?id_strukt=6&lang=1&action=view&id=3042 (pristup ostvaren 16. X. 2015.). U obrazloženju, citira se neobjavljeni rad Amre Hadžimuhamedović.

32 Edin Šaković, *Srednjovjekovne nekropole na području Gračanice*, Baština sjeveroistočne Bosne, 5/2012., 2013., 10.

33 Milovan Gavazzi, *Stone-encircled graves in Bosnia-Herzegovina*. Godišnjak, Naučno društvo BiH, knj. III, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 1, 1965., 187-193 (ponovo objavljeno u: *Vrela i sudbine narodnih tradicija. Kroz prostore, vremena i ljude. Etnološke studije i prilozi iz inozemnih izdanja*. Zagreb: Liber, 1978, 236-243.).

34 *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom II, Sarajevo: Zemaljski muzej, 1988., 77, br. 05.18.

35 Ago Mujkanović, *Srednjovjekovne nekropole u Paležnici Donjoj*, Gračanički glasnik, XIX, 38, 155-157.

36 E. Šaković, *Srednjovjekovne nekropole*, 17-18.

37 Isto.



Slika 6.

i mirno. Za to bi trebalo obezbijediti tek neka neznatna ulaganja koja bi podrazumijevala uređenje pješačkih staza, postavljanje kanti za otpatke, nekoliko stolova s klupama i možda uređenje manjeg parkinga u podnožju, sa postavljanjem odgovarajućih putokaza i oznaka. Iznosimo to, na ovaj način, kao prijedlog svim izabranim predstavnicima građana općine Srebrenik.

Stari nišani u haremu nekadašnje Moranjačke džamije

Krenuvši od Greblja, put nastavlja dalje blagom uzbrdicom uz padinu uzvišenja Rasoh. Ponovo uočavamo tragove stare kaldreme. Nekih 350 m dalje, ponovo zastajemo: nalazimo se iznad prostranog seoskog mezarja, još uvijek aktivnog, ali u kome se nalazi i dosta velik broj starih nišana iz osmanskog doba (slika 6). Na ovome mjestu sve do prije pola stoljeća nalazila se i stara seoska džamija, koja je služila ne samo džematlija-ma Gornjih Moranjaka, već i susjednih sela – Rašljeve, Seone i Donjih Moranjaka (Čifluka). Po narodnom predanju, bila je to jedna od starijih džamija u ovome kraju, a starija je svakako bila od one u Seoni – za koju postoje podaci da je sagrađena u drugoj polovici XVIII. stoljeća.³⁸

Među starim nišanima na ovome mezarju opaža se i po koji arhaičan primjerak, grube

obrade, ali većina njih su primjerci tipični za razdoblje od početka XVIII. pa sve do prve polovice XIX. stoljeća (slika 7). Na njima su turbani uobičajeni za srednji stalež osmanske Bosne, sa više gužvi, bez posebnih oznaka, ukrašeni reljefnim prikazima sablje ili torbice, te cik-cak ornamentima ispod vrata nišana, izvedenih linijom ili u plastičnoj formi. Opazili smo jedan nišan sa izduženim, aginskim turbanom. Ono što upada u oči jeste da se ovi nadgrobници ističu kvalitetom izrade kakvu nalazimo u gradskim mezarjima, a dosta rijetko susrećemo u seoskim sredinama. Mali broj nišana ima natpise: uočili smo neke od njih i oni uglavnom potječu iz XIX. stoljeća. No, u svakom slučaju, ovo bi mezarje vrijedilo podrobnije ispitati.

Na mezarju se, inače, nalazi i nekoliko većih i starijih stabala lipe i hrasta, kao i nešto mlađih četinara, a u neposrednoj blizini, stotinjak metara udaljen, nalazi se i izvor Zmajevac, danas kaptiran, koji nas svojim imenom vraća u drevna ranosrednjovjekovna i predkršćanska vremena, u doba kada su ovdje još uvijek bili prisutni staroslavenski kultovi i paganska duhovna baština. Zmajevac je izvor neposredno vezan za mitološko biće *zmaja*, jedan od simbola i utjelovljenja Velesa ili Volosa, staroslavenskog boga podzemlja i zagrobnog svijeta, zaštitnika stoke i vrela, suparnika nebeskog boga Peruna – personifikacije groma i ognja. Osvrnut ćemo se na ove drevne kultove malo kasnije, kada budemo govorili o dovištu na Ratišu. Za sada, spomenimo da se širi kompleks zemljišta oko ovoga

38 Hazim Hodžić, Mustafa Nurkanović, Ishak Osmanović: *Seonjački alimi i škole*, Seona 1999., 40. Na mjestu te stare džamije u Seoni sagrađena je 1938. godine nova.

mezarja zove Pasjak, što je i naziv potoka koji ispod protiče; sama parcela na kojoj je mezarje označena je u katastru kao Srednje Brdo. Nedaleko oдавde je i čuveno Katino jezero, zamočvarena vrtača i zanimljiv geološki fenomen, o kome postoje različite priče (o Kati po kojoj je jezerce dobilo ime, o njegovoj tobože neizmjerljivoj dubini i sl.). Nama je, međutim, sa mezarja valjalo nastaviti putem prema Rašljevi, zaseoku Mehići, te dalje uz Ratiš, tako da smo posjetu Katinom jezeru ostavili za neki drugi put.



Slika 7.

Do Rašljeve se trasa našega puta pomalo gubi. Zapravo, pružaju nam se u osnovi dva moguća pravca, oba ucrtana i na topografskoj karti iz 1909. godine. Jedan je onaj koji se penje uz brdo Rasohe (434 m), na kome se put račva: jedan krak se odvaja prema središtu Rašljeve, dok drugi vodi prema prijevoju u Mehićima, odakle se put dalje uspinje padinom Ratiša. Drugi pravac vodi blagom istočnom padinom spomenutog brjega, do raskrižja na Maglincu. Tu se jedan krak odvaja prema Mehićima, drugi kroz zaselak Kamberoviće silazi u Seonu, dok treći vodi zaravnjenom kosom Komljenovi (369 m) – k. 347 – Kovačevići (337 m) u pravcu sjeveroistoka, račvujući se na četvrtom kilometru u dva pravca: lijevi je silazio Donjim Moranjcima, odnosno Čifluku, dok se desni tjemnom kose preko Hademovaca spuštao prema Rapatnici, u dolinu Tinje.

Kuda je išao naš put? Pravac preko Maglinca predstavlja kraću relaciju, a osim toga vodi dosta zaravnjenim i preglednim terenom, iznad sela Seona, kao jednog od starijih naselja; tu je i spomenuti odvojak prema Čifluku, Rapatnici i Srebreniku. Po svojoj prilici,

biće da je to prava trasa. No, mi smo se i ovaj put opredijelili da krenemo onom manje sigurnom, koja izbija na vrh uzvišenja Rasohe. Sam naziv ovoga brda potječe od riječi koja označava rašljanje, odnosno račvanje – u ovom slučaju dvaju puteva.³⁹ Na Rasohama se jedan put odvaja desno, spuštajući se sa brda ka središtu današnje Rašljeve, dok drugi nastavlja uzvišenjem lijevo, u pravcu Mehića. Krenuli smo lijevim putem, samom granicom općina Gračanica i Srebrenik, kroz gustu šumu ispresijecanu jarugama i vrtačama.

Put se dalje pretvara u običnu šumsku stazu, sve dok ne izbije iznad zaseoka Mehići, na njivu Jezerce, gdje se nalazi rezervoar seoskog vodovoda i odakle se pruža prelijep panoramski pogled na selo Rašljevu. Zastali smo na tom mjestu, snimili nekoliko fotografija. Lijevo je horizontom dominirala planina Ratiš, sa vrhovima Dovište i Utrine, dok se krajnje desno uzdizao vrh Hotilja. Ispod su se protezale raštrkane mahale Rašljeve, s brojnim šljivicama, voćnjacima, oranicama i livadama između njih, te pokojim lugom.

³⁹ Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knjiga III, Zagreb: JAZU, 1973., 93-94.

Isticao se zaravnjeni plato Mahale, zaseoka na kome je stajala mjesna džamija, stara ravnih 80 godina, inače jedna od posljednjih sačuvanih džamija s drvenom munarom na širem području Gračanice i uopće ovog dijela Bosne.

Uz planinu Ratiš

Nakratko predahnuvši i nauživajući se lijepog pogleda, nastavili smo dalje prema prijevoju iznad Mehića. Put kojim smo došli silazi nešto niže u zaseok, pa i po tome zaključujemo kako je malo vjerovatno da je to trasa našeg puta. Izbivši na asfalt, prolazimo jednom prodolicom, susrećući se s putem koji dolazi s Maglinca. Asfaltna cesta vodi nešto niže, dok se sa iste raskrsnice odvaja jedan naizgled sporedni sokak, zapravo direktni nastavak spomenutog puta od Maglinca, dionice našeg karavanskog pravca, na

Slika 8.

kojoj uočavamo i tragove stare kaldrme (slika 8). Ovaj put izbija upravo na najnižu tačku prijevoja u Mehićima, te – presijecajući savremeni asfaltni put – ide kroz zaseлак i uspinje se uz Ratiš.

Na prijevoju nam se, na lijevu stranu, prema istoku, otvara lijep pogled na dijelove Seone, te obronke Majevice sa naseljima općine Srebrenik u daljini. Jasno se opazio i istaknuti krečnjački greben sa čuvenim srednjovjekovnim gradom Srebrenikom, središtem nekadašnje ranosrednjovjekovne “zemlje” i kasnije feudalne oblasti Usore. Njive s desnu, zapadnu stranu prijevoja, prema Rašljevi, nose nazive Magljenuša i Osoje, dok su sa suprotne, istočne strane kompleksi zemljišta Vrhseona, Helezovina, Tuk, Parapaš i Prosine.



Krenuli smo potom uzbrdo, kroz Mehiće, prolazeći pored seoskih kuća, građenih u duhu arhitekture 1960-tih godina, sa lijepim i urednim avlijama i starinskim košarama, hudžerama, koševima, pušnicama i drugim gospodarskim objektima. Očuli smo viku i konjski topot, a iza okuke se pomolila zaprega nakrcana svježe posječenim koljem. Put je toliko izlokao da osim konja i traktora teško ijedno prijevozno sredstvo može njime ići. Ubrzo smo ostavili selo iza sebe, penjući se sve više i više. Uspon je zaista dosta dug i težak, ali se duž puta na više mjesta nailazi na klupe, stolove i lovačke bajte, gdje se može odmoriti i predahnuti. S desne nam se strane pružala duboka kotlina potoka Gudure, a tamo dalje prema zapadu se isticao vrh Hotilja. Okolina je bila šumovita, a teren je zaista



Slika 9

već naličio pravoj planini. Ratiš možda nema neku posebnu nadmorsku visinu, ali nam je već ovdje bilo jasno zašto ga stanovništvo sela u podnožju naziva *planinom*.

Tišina koja putnika prati, predivna priroda i čist zrak čine ovu dionicu puta idealnom za neku potencijalnu buduću planinarsku stazu ili *hiking trail*. U polasku prema Ratišu, imali smo namjeru stići na vrh prije podneva, kako bismo prisustvovali tradicionalnoj dovi koja se na vrhu održavala – posljednjoj u ciklusu ovogodišnjih dova na ovome lokalitetu, koje se održavaju svakog ponedjeljka od Jurjeva pa do iza Aliđuna. Zadržavši se usput, nažalost, nismo uspjeli, pa smo susretali grupice mještana koji su ovim putem silazili, vraćajući se nakon dove (slika 9). Iako je prevladavao stariji svijet, bilo je među njima i mlađih osoba, pa i djece. Lijepo je to vidjeti, jer pobuđuje nadu da se ta vjekovna tradicija neće ugasiti ni u narednim desetljećima.

Uspevši se konačno uz obronke planine, izlazimo na makadamski put koji dolazi iz Seone i koji je u dosta dobrom stanju, tako da njime automobili mogu bez problema prometovati. Taj put produžava preko samog dovišta, dok je starija trasa prolazila nešto niže, povijajući se ispod dovišta, te dalje spuštajući ka prijevoju Sjedaljke; samo dovište je na taj način bilo izdvojeno i uzdignuto od ceste, dok se danas nalazi faktički pored nje. Nadomak dovišta, lijepo je uređeno odmorište sa stolom i klupama, a tu se nalazi i jedna informativna ploča, koju je postavilo Ekološko udruženje “Seona – Ratiš”. Zastajemo, dok pored nas prolaze posljednje skupine posjetitelja dove, čitajući podatke koje su članovi ovog udruženja ispisali – o samome dovištu, o planini Ratiš, zatim povijesti naselja Seona, te o fra Šimunu Filipoviću, znamenitom franjevcu, rođenom u prvoj polovici XVIII. st.



Slika 10.

u ovome selu, u kome danas žive samo muslimani.⁴⁰

Izbivši na plato Dovišta, narod se već bio skoro potpuno razišao; ostali su tek ugostitelji i trgovci koji prate ovakve događaje, ali i oni su polahko spremali svoje šatre. Produžili smo cestom dalje, spustivši se podno dovišta, u jednu dolu, da malo predahnemo. Prelijepa priroda, pogled na Sprečko polje i obronke Ozrena i Konjuha, opojan miris ljekovitog bilja i planinskog cvijeća, čist zrak... Skoro da nam se nije ustajalo sa tog mjesta, kao stvorenog za kampovanje, odmor i opuštanje. Ipak, imali smo još nekoliko sati dnevnoga svjetla, a planina Ratiš je mjesto koje je valja-

lo ispitati. Krenuli smo zapadno od Dovišta, zaravnjenim platoom po imenu Utrine. Njime vodi jedan dosta zarastao put, a sa strane su livade i nekadašnje njive i same većim dijelom zarasle. Na prijeratnim topografskim kartama, s kraja 1970-tih i početka 1980-tih godina, Ratiš je naprosto ispresijecan putevima, a teren je većim dijelom označen kao livade, pašnjaci i obradivo zemljište. Stanje je danas već dosta drugačije, jer malo ko ovdje navraća. Tek na krajnjem, zapadnom dijelu Utrina nailazimo na nekoliko parcela obrađenog zemljišta, sa manjim ljetnim kućicama i šupama.

Jedna obrađena njiva, sa dosta razbacanog kamena na površini, privukla nam je pažnju (slika 10). Prošetali smo njenim rubovima, u potrazi za eventualnim površinskim arheološkim nalazima. Spazili smo i prikupili dva fragmenta atipične, porozne keramike, te nekoliko kremenih nukleusa i odbitaka, koji ukazuju na moguće prisustvo kulturnog sloja, odnosno nalaza iz prahistorijskog doba.

40 Podaci o planini Ratiš i dovištu su najvećim dijelom preuzeti iz rada Rusmira Djedovića, *Ratiš kao značajno islamsko-bogumilsko dovište-molitvište sjeverne i sjeveroistočne Bosne*, Gračanički glasnik, XI, 21, 2006., 14-19 – što je do danas temeljni rad o samoj planini i kultnome mjestu. U ovom našem prilogu Ratišu smo posvetili nešto više prostora, u želji da saznanja o tom interesantnom lokalitetu proširimo, a time i navedeni rad dopunimo i u nekim aspektima korigiramo.

Zbog toga bi ovu njivu vrijedilo arheološki rekognoscirati u kasnu jesen, nakon što prođe sezona poljoprivrednih radova.

Inače, plato Utrine bismo preporučili svakom izletniku. Pogled koji se s njega pruža je zaista prelijep. Na južnoj i jugozapadnoj strani pogled se pruža sve do Konjuha u daljini, zatim brdskog područja između Konjuha i Ozrena, te na sam Ozren, sa većim dijelom Sprečkoga polja; ljepoti pejzaža doprinosi živopisni krajolik u podnožju samog Ratiša – šumovite kose i doline potoka, među kojima su se smjestili zaseoci Gornje Miričine, Gnojnice i Kruševce. U daljini, prema jugoistoku ističu se dimnjaci industrijskih postrojenja Lukavca i taložište tvornice sode ("bijelo more"), a naziru se i oblaci pare iz tuzlanske termoelektrane. Na suprotnoj strani, pak, tamo prema sjeveroistoku, uzdiže se greben Majevice po kome su razbacana brojna sela i zaseoci, a u sredini se bijeli stjenoviti greben sa srednjovjekovnim gradom Srebrenikom.

Utrine se na zapadnoj strani, ispod njive završavaju dosta strmom padinom, niz koju se spušta nekoliko puteva u pravcu Rašljeve i Gornje Miričine, također u znatnoj mjeri zaraslih. Na oko 1,3 km udaljenosti, kojih 160 m niže, nalazi se zanimljiv lokalitet *Crkvine*, manji brežuljčić iznad prijevoja, na mjestu gdje se račvaju putevi za Rašljevu (zaselak Brdo), odnosno Gornju Miričinu. Ovakvi i slični toponimi po pravilu označavaju mjesta na kojima se opažaju ili su se u prošlosti opažali ostaci starih zidanih građevina. Prema nekim kazivanjima, i na ovom mjestu je bilo takvih ostataka. Obilazak tog lokaliteta, međutim, ostavili smo ipak za neki drugi put, jer bi trebalo dosta vremena za put do njega.

Dovište na Ratišu

Lokalitet Dovište predstavlja najviši vrh Ratiša, iako se ne radi o nekom istaknutom vrhu, već o jednom dosta širokom platou, zaravnjenom i blago nakošenom u pravcu juga. Inicijativom i zalaganjem džematlija iz okolnih sela, centralni dio Dovišta je danas

ogradaen i uređen u vidu musale, a sagrađena je i veća nadstrešnica, pod kojom se od kiše i vremenskih nepogoda može skloniti više desetina vjernika; u ograđeni dio dovišta može stati i nekoliko stotina (slika 11). Ranije, koliko je poznato, na samom dovištu nije bilo nikakvih građevina, izuzev što je prije Drugog svjetskog rata bio postavljen improvizirani drveni čurs za vaize (predavače), jer je bilo uobičajeno da se, pored obavljanja skupnog namaza i učenja same dove, okupljenom narodu obrate i vaizi iz Tuzle, Gračanice i drugih mjesta.⁴¹

Pred ulazom u ograđeni dio dovišta nalazi se stari bunar, kamenom ozidan, dubok nekih desetak-petnaest metara. U narodu se priča da on nikada nije presušio, te da je njegova voda među najzdravijim u širem kraju. Bunar je u novije vrijeme također natkriven i uređen, pa smo se i mi njime poslužili... Inače, područje Ratiša je bogato vodom. Par stotina metara sjeverno od Dovišta, malo niže, nalazi se izvor Bunarić (starijim imenom Bjelivoda – kako se u katastru nazivaju parcele oko njega), a u blizini su i Babina voda (južno od Dovišta), Pirina voda, te još neka vrela.

Dove na Ratišu su se obavljale svakoga ponedjeljka tokom sezone poljoprivrednih radova, od prvog ponedjeljka po Jurjevu (6. maja) pa sve do prvog ponedjeljka po Aliđunu (2. augusta). Može se kazati da je ovo dovište bilo specifično. Širom sjeveroistočne Bosne kao i u drugim krajevima dalje prema jugu, dove su se obično obavljale u ciklusima, vezanim za više međusobno povezanih dovišta: prve sedmice po Jurjevu učile su se na jednome od njih, druge na drugome i tako sve do Aliđuna. Na području između Lukavca i Banovića, ova je pučko-religijska praksa bila vezana za dovišta Tirinovac, Svatovac, Vijenac, Treštenica, Banovići itd.; u okolini Tuzle taj ciklus se odvijao na dovištima Jerzero, Taušan, Čanići, Dobrnja i dr. Primjera

41 O. Delić, *O kulturnim mjestima*, 18.



Slika 11.

je još mnogo. Osim toga, navedene dove su se učile obično utorkom, dok je kod Ratiša bio slučaj da se uče ponedjeljkom, baš kako je to od starina bilo i na znamenitoj Ajvatovici, najpoznatijem dovištu u Bosni i Hercegovini, kao i na čuvenoj Lastavici kod Zenice. Još jedna dodirna veza Ajvatovice i Ratiša jeste u tome što, za razliku od drugih dovišta, ovamo nisu dolazile žene, dok su na druga dovišta u sjeveroistočnoj Bosni obično dolazili i žene i muškarci. Razlika između Ratiša i Ajvatovice jeste, pak, u tome što je dova na Ajvatovici održavana sedmi ponedjeljak po Jurjevu, dok se na Ratišu učila svakog ponedjeljka, iako ona zadnja (prvog ponedjeljka po Aliđunu) obično bude i najposjećenija.⁴²

42 Završnoj dovi, pored mjesnih imama iz okolnih sela, prisustvuju obično i predstavnici medžlisa Islamske zajednice iz Puračića, Srebrenika i Gračanice, kao i Tuzlanskog muftiluka; prije pet godina bio je prisutan i tuzlanski muftija, današnji reisu-l-ulema Husein

Dovište na Ratišu je ranije bilo dosta posjećeno. Najviše je, naravno, bilo vjernika iz sela podno Ratiša, bilo je uobičajeno da i mjesni mualimi dolaze sa mektebskom djecom. No, pristizali su ljudi i iz udaljenijih krajeva sa šireg područja između Gračanice i Tuzle, uključujući i poznate alime, koji su uz dovu priređivali vazove (predavanja) za okupljeni narod. Tradicionalna je ulema osobito cijenila ovo dovište, što svjedoči i primjer Hadži Hasan ef. Nurikića, čuvenog muderisa Osman-kapetanove medrese u Gračanici iz sredine XIX. stoljeća. Prilikom ispraćaja na Hadž, u ono doba dugo, teško i neizvjesno putovanje, on je svojim sugrađanima – kao da je predosjećao da se s Hadža neće vratiti

ef. Kavazović, kao i naibu-reis hafiz Ismet ef. Spahić. Te su godine svečanost uveličale i povorke konjanika s barjacima. Detaljnije o tome u reportaži RTV Lukavac, na Youtube kanalu ove televizije (<https://youtu.be/fiFwIK3WFA>, pristup ostvaren 9. X. 2015.).

– u amanet ostavio da čuvaju tradiciju dove na Ratišu.⁴³

Prema pisanju prof. Osmana Delića, neposredno nakon Drugog svjetskog rata dove na Ratišu su bile privremeno zabranjene,⁴⁴ kao i druga masovna okupljanja naroda koja nisu bila u neposrednoj organizaciji režima. Ta zabrana, izgleda, nije dugo trajala, jer je poznato da su dove na Ratišu održavane i tokom 1950-tih godina. Vremenom, na njih su počele zajedno sa muškarcima dolaziti i žene. Ovo je dovište, na taj način, izbjeglo sudbinu nekih drugih dovišta u Bosni i Hercegovini, uključujući i Ajvatovicu, koja su režimskom represijom zabranjena i nasilno ugašena ili pak nadomještena pojedinim “tradicionalnim proslavama” vezanim za važne datume iz razdoblja Narodnooslobodilačke borbe i revolucije i uopće komunističkog imaginarija, poput 1. maja (koji je zamijenio Jurjev), 27. jula (koji je zamijenio Alidun) i sl.⁴⁵

Doduše, u socijalističkom je razdoblju za-bilježen i jedan pokušaj da se na Ratišu na-čini spoj tradicije islamskog kultnog mjesta sa novim duhom vremena, kroz izgradnju spomenika “Neznanom junaku”. No, on nije potekao iz kruga tadašnjih društvenopolitičkih organizacija i njihovih predstavnika niti je bio rezultat neke službene inicijative, već

se radilo o nastojanju jednog mještanina, Huseina Babajića, radnika iz Rašljeve, koji je u ljeto 1972. sagradio dotični spomenik, organiziravši svečano otvorenje uz narodno veselje i proslavu. Svega par dana iza toga uslijedile su velike kišne padavine, koje nisu prestajale danima. Došlo je i do poplava, a u narodu se rodila sumnja da je to posljedica podizanja spomenika na Dovištu i proslave (pri čemu je navodno bilo i konzumacije alkoholnih pića). Stoga su predstavnici četiri sela došli Babajiću, zahtijevajući da ukloni spomenik, što je on naposljetku i učinio, a potom su i kiše prestale. Ovaj zanimljivi događaj, o kome se još priča u Rašljevi i drugim selima podno Ratiša, opisao je i sam Babajić, u pismu Imširu Plavšiću iz Miričine, poznatom narodnom pjevaču i guslaru, koji je pomenuti događaj zatim opjevao u desetercu.⁴⁶

Ratiš kao sveti prostor još uvijek živi u svijesti okolnog stanovništva, nastavljajući ujedno višestoljetnu tradiciju islamskog molitvenog i kultnog mjesta u prirodi, što je jedna od specifičnosti islama u Bosni, naslijeđena iz predislamskog doba. Predislamsko utemeljenje ovoga dovišta također je živo u narodu, što se također može smatrati specifičnošću. U narodu se, naime, pripovijeda da su se, po dolasku Osmanlija, stanovnici ovih krajeva obavezali sultanu da će primiti islam, ali su zatražili da im se i dalje dozvoli okupljanje na Ratišu, gdje su se i do tada molili Bogu. Sultan im je to dozvolio, pa od tada i potječu dove. Kada su prije nekoliko godina mještani uređivali i ograđivali dio dovišta, na ulaz su postavili ploču na kojoj stoji da je

43 T. Nurikić, isto, *Biljeg vremena*, II, 10, februar 1994., 17.

44 O. Delić, *O kultnim mjestima*, 18-19.

45 Izrazit primjer jeste dovište Lastavica, na južnim obroncima Ravan planine (oko 14 km od Zenice), na kome su tradicionalne dove, prvog ponedjeljka poslije Aliduna, kasnih 1940-tih zabranjene, ali je tradicija okupljanja na tom mjestu nastavljena, ovaj put kroz proslave 27. jula – Dana ustanka naroda BiH. Poslije demokratskih promjena dove na ovome dovištu su obnovljene. Primjera ima još mnogo. Zanimljivo je da i književnik Derviš Sušić, u svom popularnom satiričnom romanu “Ja, Danilo” na duhovit način ističe tu činjenicu, opisujući proslavu Prvog maja kroz naraciju glavnog junaka svog romana: “...Ovdje se svetkuje već nekoliko stotina godina. Do četrdeset i pete svetkovina se zvala – dova na Kadijinoj vodi, otad – prvomajska proslava. Datum je sad nešto raniji, način usluga nešto kasniji, a prezimena posjetilaca gotovo ista, osim nekoliko pridošlica – činovnika.”

46 Babajićev zapis i Plavšićevu pjesmu objavljuju Rusmir Djedović i Omer Hamzić, u članku *Dovište na Ratišu kao primjer usmenog narodnog stvaralaštva (Na primjeru jednog kazivanja i jedne pjesme)*, objavljenom u Gračaničkom glasniku (XI/22, 2006., 108-112). Sam Babajić, inače, u spomenutom zapisu tvrdi da je na ideju o podizanju spomenika došao još 1957., nakon što je Ibrahim ef. Aganović, imam iz Gornje Orahovice, na dovi kazao mještanima kako bi bilo lijepo da se na tom mjestu podigne “neki spomenik ili nišan”. Dalje u zapisu Babajić opširno opisuje kako je sakupio sredstva i podigao spomenik, te organizirao proslavu.

dovište staro 700 godina. Starost je, naravno, dosta proizvoljno određena, možda pod utjecajem priča o Ajvatovici kao 500 godina starom dovištu. Korijeni ovakvih svetkovina zapravo sežu ne samo u predislamska, već i duboko u predkršćanska vremena, u doba pagankih kultova, staroslavenskih, pa čak i predslavenskih.

Tragom paganske starine

Fenomen visova kao kultnih mjesta posvjedočen je u brojnim kulturama i različitim krajevima, jednako kao i štovanje drugih karakterističnih mjesta u prirodi: izvora, pećina, klisura i klanaca, drveća i bilja... Na samome Dovištu mnogo je toga što ukazuje na tu vezu. Najprije, sama lokacija dovišta – najviša tačka planine Ratiš, čiji vrh dominira prostorom značajnog dijela doline Spreče, kao i doline Tinje, te okolnih pobrda. Tu su i okolna vrela, kao i spomenuti bunar – na samome vrhu planine, što i danas izaziva svojevrsno čuđenje i divljenje u narodu. Na dovištu se uočavaju i dva povelika stabla – jedna lipa i jedan hrast. Lipa je drvo osobito štovano u duhovnoj tradiciji bosanskohercegovačkih muslimana, što primjećuju brojni istraživači, ali je porijeklo tog kulta nejasno. Uzima se da on predstavlja ostatak neke veoma stare, paleobalkanske duhovne baštine, još iz predslavenskih vremena. Hrast je, s druge strane, štovan među starim Slavenima, kao sveto drvo posvećeno Perunu, bogu грома i jednome od glavnih božanstava u staroslavenskoj religiji i mitologiji.

Istaknuti vrhovi i uzvišenja, odnosno topografske tačke koje su dominirale krajolikom u staroslavenskom su kontekstu obično bivali posvećeni Perunu, pa i dovište na Ratišu vjerovatno čuva uspomenu upravo na Perunov kult. Na to upućuje i činjenica da se zadnja dova ovdje održava upravo u prvi ponedjeljak po Alidunu. Kod muslimana je to jedan od najznačajnijih dana u godini, prekretnica ljeta, dan za koji su vezani različiti običaji i jedan od četiri godišnja datuma od

kojih se “broje hefte”, odnosno mjeri vrijeme proteklom sedmicama. S Alidunom se obično okončava ciklus godišnjih dova u prirodi. Kod pravoslavaca je ovaj dan poznat kao Ilindan, dan Svetog Ilije Gromovnika,⁴⁷ sveca koji je u slavenskim zemljama, kao kršćanski supstitut, preuzeo mnoge atribute paganskog Peruna.

Ali, dove na Ratišu započinju odmah iza Jurjeva, dana posvećenog Svetome Jurju, kršćanskome supstitutu za još jedno slavensko božanstvo – Jarovita ili Jarila, Perunova sina, boga mladog proljeća. Oboje nas vodi u doba starih, zaboravljenih božanstava i mitskog narativa kojeg su tek moderni i savremeni istraživači uspjeli rekonstruirati, podrobnom analizom različitih motiva i fragmenta usmenih predaja, legendi i stvaralaštva slavenskih naroda, uporedo sa rezultatima lingvističko-filoloških, arheoloških i historijskih proučavanja. Krajnje pojednostavljeno, ta priča ovako izgleda: Perunu, nebeskom bogu, gospodaru грома i ognja, simbolu sunca i života, personificiranom kroz lik orla ili sokola, na vrhu pozlaćene krošnje svetog drveta (sličnog nordijskom Yggdrasilu, što je metafora za sav pojavni svijet) suparnik je Veles, bog podzemlja, otjelovljen u liku zvijeri, zmaja, zmije ili medvjeda, koji počiva u korijenima drveta. Gromovnik Perun vodi borbu sa Velesom, bijući ga gromovskim strijelama, što simbolizira vječitu borbu sila reda i nereda, života i smrti, našega i zagrobnog svijeta, odnosno stalni ciklus rađanja, umiranja i ponovnog rađanja prirode.⁴⁸ Tu je i jedan ženski lik, boginja

47 Katolici također slave Dan Svetog Ilije, ali prelaškom na reformirani, gregorijanski kalendar obilježavaju ga nešto ranije – 20. jula. U XVIII. stoljeću papa je Svetog Iliju proglasio svecem-zaštitnikom Bosne, zbog čega njegova svetkovina među bosanskohercegovačkim katolicima ima poseban značaj. U islamu je cijenjen kao Ilijas a.s., Božiji poslanik spomenut u Kur'anu, a osobito štovanje uživa u sufijskoj tradiciji.

48 Ova predaja je, u modificiranom obliku, sačuvana među Južnim Slavenima i nakon pokršćavanja, a među Bošnjacima i nakon islamizacije. U čuvenom djelu Antuna Hangija o životu i običajima muslimana u Bosni i

zemlje, vode i plodnosti, poznata i po imenu Mokoš; Perunova je supruga, ali ju Veles otimlje, a Perun potom oslobađa, što je dodatni motiv u njihovu međusobnom sukobu. Jarovit također biva otet od Velesa, provevši svoju mladost u Velesovu svijetu; njegov povratak označava dolazak proljeća, a vjenčanje sa sestrom Marom ili Moranom simbolizira oživljavanje i bujanje prirode...⁴⁹

Ono što je još zanimljivije, jeste da su sve vjerske predodžbe, izgleda, bile "upisane" i u prostor, u krajolik u kome su staroslavenski pagani živjeli, kao neka vrsta slikovnog, odnosno znakovnog pisma, iz kojeg se taj mitski iskaz mogao iščitavati. Stoga se i mjesta za koja znamo, naslućujemo ili pretpostavljamo da kriju tragove stare obredne i kulturne tradicije, odnosno paganskih vjerovanja i mitskih predaja – trebaju sagledati u širem prostoru, s aspekta tzv. sakralne geografije i

topografije, odnosno sakralne interpretacije krajobraza. Rekosmo već da su istaknuti vrhovi obično bili posvećeni Perunu, nebeskom bogu. Još su neki stariji istraživači primijetili da se uz njih javljaju i lokaliteti posvećeni njegovu suparniku – drugi vrhovi, klisure, gudure i klanci, pećine i vrela.⁵⁰ To se uočava i kod nekih kulturnih mjesta u Bosni. U novije vrijeme, pak, osobito je zanimljiva teza o tzv. svetim trokutima, prema kojoj su drevna svetišta Peruna, Velesa i Mokoš u prostoru na poseban način raspoređena, tako da tvore posebnu vrstu imaginarnog trokuta. Na tačkama duže strane tog trokuta nalaze se tačke posveće Perunu i Velesu, u pravilu ih rastavlja neka voda, a Mokoš je između njih; odnos dviju dužih stranica trokuta je približno $1:\sqrt{2}$, dok jedan ugao iznosi oko 23° (što je razlika između sunčevih eklipsa na dan ekvinocija i solsticija, pri čemu ljetni, odnosno zimski solsticij u znaku Peruna, odnosno Velesa, dok su ravnodnevnicе veza sa Mokoš). Ma koliko izgledala isuviše precizna da bi bila istinita, ova teza je ipak potvrđena na velikom broju slučajeva – tamo gdje je u prostoru bilo moguće uočiti sva tri spomenuta elementa ili barem dva glavna.⁵¹

Bilo bi jako zanimljivo prostudirati i mjesto Ratiša u ovome kontekstu,⁵² uzimajući u

Hercegovini (1907.) zabilježeno je narodno vjerovanje da grom nastaje tako što melec puštaju strijele na šejtane, koji im se rugaju i ometaju ih u molitvi Bogu. U tome je, ističe R. Katičić, "iako prepoznati interpretatio islamica praslavenskoga mita o dvoboju gromovnika sa svojim protivnikom, i to u izvornom tekstu, iako jako preoblikovanom" (Radoslav Katičić: *Božanski boj. Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*, Zagreb – Mošćenička Draga: Ibis grafika, Matica hrvatska i Katedra Čakavskog sabora Općine Mošćenička Draga, 2008., 138).

49 Od obimne literature koja se bavi rekonstruiranjem slavenske mitske predaje i njenih odraza na južnoslavenskim prostorima čitatelju preporučujemo studije dvojice hrvatskih znanstvenika: akademika Radoslava Katičića – lingvista, paleoslavista i stručnjaka za indoeuropske studije svjetskoga glasa, te istaknutog etnologa Vitomira Belaja. Katičićeve studije su sabrane u tri knjige: prethodno citirani *Božanski boj* (2009.), te *Zeleni lug. Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine* (2010.) i *Gazdarica na vratima. Tragovima svetih pjesama naše predkršćanske starine* (2011.); sve tri knjige objavljuju isti izdavači: Ibis grafika, Matica hrvatska i Katedra Čakavskog sabora Općine Mošćenička draga. Belajeva istraživanja su sažeta u knjigama: *Hod kroz godinu. Pokušaj rekonstrukcije prahrvatskoga mitskoga svjetonazora*. Drugo izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Zagreb: Golden marketing i Tehnička knjiga, 2007., kao i u knjizi: *Sveti trokuti. Topografija hrvatske mitologije*, Zagreb: Ibis grafika, Institut za arheologiju i Matica hrvatska, 2014. (koautor: Juraj Belaj).

50 Ivo Pilar, *O dualizmu u vjeri starih Slovena*, Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, JAZU, knj. XXVIII, sv. 1, Zagreb 1931., na više mjesta.

51 Tezu je, inače, postavio slovenski arheolog Andrej Pleterski, u studiji: *Strukture tridelne ideologije pri Slovanih*, objavljenoj u *Zgodovinskem časopisu* (br. 50, 1996., 163-185), a u posljednje vrijeme je na brojnim primjerima u Hrvatskoj razrađuju Vitomir Belaj i veći broj drugih istraživača.

52 Na prvi pogled, sam naziv planine *Ratiš* dolazi od riječi *rat*, dakle od sukoba, pa bismo mogli pomisliti da i njeno ime možda odražava božanski sukob Peruna i Velesa, tim više što i na sjevernoj strani, prema Mehimićima, postoje njive koje se nazivaju *Ratište*. Ipak, valja biti oprezan: u narodnoj književnosti slavenskog juga daleko se češće koriste riječi *boj*, *razboj* i sl., tako je i na epitafima sa stećaka, kao i najstarijih nišana ("... i pogibe na boju hercegovu" – nišan Mahmuta Brankovića). Naziv *ratište* koristio se i za nazive dijelova pojedinih poljoprivrednih alatki (P. Skok, *Etimologijski rječnik*,

obzir položaje nekih drugih lokaliteta – poznatih kao kulna mjesta, odnosno tačke u prostoru koji svojom pozicijom ili nazivjem ukazuju na moguću kulturnu pozadinu. Šire je okruženje Ratiša s te strane veoma interesantno. Položaj susjednog uzvišenja *Hotilj* (518 m), 4,5 km zapadno od Ratiša, posebno privlači pozornost: sam njegov vrh naziva se *Igriste*, što podsjeća na drevnu kulturnu tradiciju ritualnih igara; podno Igrista, jednoj zavrtni na obronku ispod Igrista su njive zvane Dovište, mjesto održavanja nekadašnjih kišnih dova. Izgleda da je jedno staro *dovište* postojalo, nasuprot *Hotilja*, na drugoj strani Rašljevske rijeke, iznad same Rašljeve: lokalitet tog imena nalazimo ucrtan na austro-ugarskoj karti iz 1885. godine. Zanimljiva je i pozicija lokaliteta *Crkvine*, možda srednjovjekovnog kulturnog mjesta, ispod kojeg se nalazi vrelo Cerik, te njive sa zanimljivim nazivom *Velentuše* ili *Valentuše*; nešto dalje nizvodno je i brijeg zvani *Marinovac*.

Brojna su i druga mjesta i toponimi koji svjedoče o drevnim kultovima i paganskom duhovnom naslijeđu. Tu je i vrh *Piriuša* (427 m), 2 km sjeveroistočno od Dovišta, iznad sela Seone, te izvor *Pirina voda* u neposrednoj blizini Dovišta. Ovo nas ime podsjeća na drevnoga *Pira* ili *Ognjenog Pira*, božanstvo ili demona iz staroslavenske starine koji je u vidu relikta preživio u pučkoj pobožnosti bosanskih muslimana, “umiješavši” se među

islamske evlije i sufijske velikane, kojima je prosti narod poklanjao hatme i sevape od ibadeta – o čemu je svojevremeno pisao Muhamed Hadžijahić.⁵³ Možda bi se iza ovog imena mogao kriti i sam Perun, ne toliko zbog fonetske sličnosti, koliko zbog činjenice da vatra i jest bila jedan od Perunovih atributa.⁵⁴ Između Seone i Donjih Moranjaka uzdiže se brdo Turanovac (333 m), koje podsjeća na Tura – još jednog Hadžijahićevo “uljeza” među evlijama i bogougodnicima bosanskih muslimana, a zapravo Tora, božanstvo groma i Perunovog nordijskog dvojnika. U dodiru s Varjazima i nordijskim narodima, i pojedini su ogranci starih Slavena primili Torov kult, po mnogo čemu jednak onom Perunovom,⁵⁵ a u Bosni bi to možda mogao biti i neki relikat gotskog duhovnog naslijeđa, iz vremena Velike seobe naroda. Odmah uz Piriušu, nalazi se i susjedni lokalitet *Kapak*, što je toponim koji zatičemo i nešto dalje na sjeveru, između Falešića i Gornjih Moranjaka, kao i u drugim selima ovoga kraja. Obično se radi o starim mezarjima na brežuljcima i uzvisinama uz raskršća seoskih puteva.⁵⁶ Njihovo ime nas podsjeća na staroslavensku riječ “k’p” ili “ka’p”, avarskog porijekla, koja je označavala svetište sa drvenim idolom (odatle naša savremena riječ “kip”).⁵⁷ Tu je i Dedino brdo (347 m) između Seone i D. Moranjaka, te izvor Babina voda na Ratišu, ispod samog Dovišta. Dedinih ili Djedovih brda ima zaista mnogo, kako na ovome području, tako i širom Bosne; oni bi možda i mogli potjecati

III, 113). Inače, interesantno je da je sama planina na nekim kartama zapadne provenijencije iz XIX. stoljeća označena kao *Medvednjak*, u različitim varijantama tog imena: “Medwednjak Gb. /Gebirg/” (H. Kiepert, 1851.), “*Medwedniak*” (H. Kiepert, 1855.), “*Medvednjak Planina*” (J. Scheda, 1856.), “*Medwednik*” (A. Petermann, u Stieler’s Handatlas) itd. No, već na Roškiewicz-zevoj karti iz 1865. označena je kao “Ratiš brdo”, a naziv *Ratiš* je upisan i na prvoj preciznoj topografskoj karti iz 1885. godine. Najstarija nama poznata karta na kojoj se javlja prvi od spomenutih naziva jeste karta “*Royaume de Hongrie, principauté de Transilvanie, Slavonie, Croatie et partie de la principauté de Valaquie, de la Bosnie, de la Serbie et de la Bulgarie*” francuskog kartografa Robert de Vaugondya iz 1751. godine, s tim da je odrednica “*Mediednik M.*” ucrtana između Tuzle i Ugljevika, označavajući faktički greben Majevice.

53 Muhamed Hadžijahić, *Sinkretički elementi u islamu u Bosni i Hercegovini*. Prilozi za orijentalnu filologiju, 28-29/1978-1979, 1980., 309-316.

54 R. Katičić. *Božanski boj*, 29-30, 196, 229-230 i 256. Narvano, tu je i drevno indoeuropsko božanstvo vatre *Agni*, od kojeg i potiče slavenska riječ *oganj*.

55 M. Hadžijahić, isto, 312-313. Odatle možda potječe i naziv rijeke i naselja *Turija*. Isto se ime, inače, javlja i u varijanti *Tir*, odnosno *Tiro*; odatle možda dolazi naziv brda *Tirinovac* iznad Prokosovića i Modraca, na kome je također bilo staro dovište.

56 Na ovu činjenicu upozorava i Rusmir Djedović u više svojih radova.

57 Petar Skok, *Etimologijski rječnik*, II (1972), 38.

od neke osobe poznate u svom kraju jednostravno kao djed ili dedo, ali izvori svjedoče da su stari Slaveni poznavali božanstvo zvano Djed ili Did.⁵⁸ Slično se može kazati i za Babinu vodu, na samome Ratišu, što je isto tako čest toponim i hidronim: baba, u ovakvim slučajevima, kao i u brojnim narodnim legendama i pripovijestima, označava jedno staroslavensko žensko božanstvo, po svoj prilici boginju zemlje i plodnosti.⁵⁹

Naposljetku, značajna je pozicija i kultnih mjesta u još širem okruženju. Mislimo tu prije svega na visove Monj (532 m) i Sijedi krš (686 m), stara dovišta na centralnom grebenu planine *Trebave* – čije samo ime potječe od praslavenske riječi *trъbъ*, što znači žrtva. Tu je i pozicija rijeke Spreče, te susjedno područje Ozrena, na kojemu postoje brojna molitvišta, kao i toponimi koji vuku korijene iz predkršćanskog doba. Osobito je zanimljiva pozicija brda Gradišnik (505 m), nasuprot Ratišu, ispod kojeg je, sa jugozapadne strane, poznati manastir Ozren iz druge polovice XVI. stoljeća, sa višestoljetnom tradicijom kultnog mjesta, a u njegovoj okolini su i brojne druge starine u kojima možemo nazrijeti tragove mitske i kulturne tradicije – izvor karakterističnog imena Perun, zatim vrh Kraljica i Kraljičina voda, itd.⁶⁰

Naveli smo, dakle, neka mjesta i toponime koji možda sadrže i odražavaju tragove paganske duhovne baštine. Sagledavanje njihovih međusobnih veza je znatno teže, zahtijeva znatno detaljniju analizu i ispitivanja u koja se ovom prigodom nismo upuštali, ostavljajući to za neko drugo doba ili možda neke nove istraživače.

Od Dovišta pa do Tinje

Prenočivši na lokalitetu Dovišta, rano ujutro smo nastavili put dalje, napuštajući ovo mjesto koje zrači svojevrsnom mistikom. Krenuli smo dalje u pravcu istoka, trasom našeg starog karavanskog puta, koja se sada blagom nizbrdicom spuštala prema prijevoju Sjedaljke (505 m). Naziv ovog lokaliteta ukazuje na nekadašnje odmorište za putnike, a zabilježeno je i predanje o nekom starom hanu koji se nalazio na tom mjestu. Na prijevoju Sjedaljke karavanski se put od Gračanice prema Tuzli križao sa još jednom starom prometnicom – putem koji je vodio od utvrđenog grada Srebrenika preko Čehaja, Čifluka i Seone, te dalje silazio južnim kosama Ratiša do Sprečkog polja. Jedan krak je preko Gnojnice išao na Spreču, na "brod" kod Porječine, odakle je uz ozrenske kose nastavljao prema Maglaju, dok je drugi preko Kruševica i Dubošnice (Dobošnice) vodio ka Puračiću, polazištu puteva u dolinu Krivaje i sve do Žepča, te dalje u srednju Bosnu. U blizini Sjedaljki su i četiri izvora pitke vode, a jedno vrelo je neposredno ispod prijevoja.

U blizini Sjedaljki u maju 1833. godine desio se i jedan ružan događaj, kada je podno prijevoja iz zasjede, pušcanim hicem, ubijen fra Jozo Cigić, franjevac iz Širokog Brijega, koji je putovao na kapelansku službu u posavsko selo Modran. Njegovi pratioci su odmah prijavili slučaj Mahmud-paši Tuzliću, koji je poslao svog službenika da sprovede istragu. On "*kruto steže bližnja sela, i mlogo uze blago*", veli se u ljetopisu Sutješkog samostana, ali ubojicu nije uspio pronaći.⁶¹ Cigić je ukopan na mjestu pogibije. Njegovo posljednje počivalište se poistovjećuje sa Čosinim grebom iznad Seone, iako o tome mjestu postoje i neke druge priče.

Iako je komunikacija koja križa našu cestu na Sjedaljkama nekada bila značajan putni pravac, danas se ne koristi i u jako je lošem

58 M. Hadžijahić, isto, 313.

59 Upravo za tu *babu* se vezuju mnogobrojne legende, kao i naziv perioda na prijelazu iz zime u proljeće, poznatog kao *Babe*, *Babje huke* ili *Babine huke*.

60 T. Maksimović, "Kako je postalo ime 'Ozren'. Narodno predanje", *Bosanska vila*, XIV, 13-14, 15.-30, VII. 1899., 189-190; up. Milenko S. Filipović, *Tragovi Perunova kulta kod Južnih Slovena*, Glasnik Zemaljskog muzeja, nova serija, sv. III, 1948., 66.

61 *Ljetopis franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci. Za štampu priredio dr. fra Julijan Jelenić*. Glasnik Zemaljskog muzeja, XXXIX/2, 1927., 186



Slika 12

stanju. Prema Seoni se još nekako i može, ali prema Kruševici put je već nakon stotinjak metara gutala gusta šikara.

Od Sjedaljki, naš put je nastavljao grebenom planine (slika 12), blago se uspinjući prema Mušinom Brdu (575 m). Sa ovog mjesta, nastavlja južnom padinom, po prisojnom i ocjeditom terenu, spuštajući se zatim strminom pravo prema grebenu nad Smolućom, odnosno Alatinoj krčevini, prolazeći iznad izvora Stublić. Njime vodi administrativna granica između općina Srebrenik i Lukavac, odnosno katastarskih općina Cage, te Dobošnica i Smoluća. Danas je taj put dobrim dijelom zarastao. Savremena kolska cesta, pak, vodi neposredno kotom Mušinog brda, do najviše tačke, gdje se nalazi lovačka kuća, spuštajući se, zatim, u širokom luku k selu Cage, odakle se odvaja i put prema Smolući. Na Mušinom se brdu tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu nalazila i komanda

Odreda Teritorijalne odbrane RBiH Srebrenik. Na tom mjestu je danas podignuto i spomen-obilježje pripadnicima TO-a i Armije RBiH, poginulim u borbama na području Smoluće.

Sa Mušinog brda smo sišli ka Smolući, izbivši na područje zvano Alatina krčevina.⁶² Paukove mreže preko pola puta kao da su nagovještavale pustoš na koju ćemo uskoro naići. Put se uskoro i sam povremeno gubio u visokoj travi i niskom raslinju, pa je valjalo prijeći u susjedne njive, gdje su traktori razrovali prolaze. Bilo je skoro pa teško i povjerovati da je to trasa nekadašnjeg glavnog puta između Gračanice i Tuzle. Danas taj pravac koriste samo rijetki mještani Caga, koji na ovome području imaju voćnjake i njive. S naše desne strane otvarao se pogled na prostranu dolinu Smoluće, nekadašnji centar

⁶² U narodu se čuje i verzija *Aletina krčevina*.

istoimene nahije, koja je obuhvatala ukupno 11 sela – od Gornjeg i Donjeg Lukavca, preko Puračića, pa sve do Miričine. Činjenica da je Smoluća bila središte nahije na treba da iznenađuje, upravo zato što se to danas geografski izloirano selo nalazilo neposredno uz naš karavanski put, koji je svakako korišten i u vrijeme dok je ovdje negdje bila granica osmanskih posjeda i ugarske Srebreničke banovine, a njime su se vjerovatno kretali i osmanski osvajački odredi. Tokom XVI. stoljeća, u svim selima nahije Smoluća intenzivan je proces prihvatanja islama, tako da ova vjera na početku XVII. stoljeća dominira. No, negdje koncem XVII. i početkom XVIII. stoljeća, u vrijeme velikih ratova i krupnih demografskih promjena i područje sela Smoluće je opustjelo, tako da se tu u narednom razdoblju naseljava novo stanovništvo, pravoslavne vjere, uglavnom u svojstvu čičija, iako postoje priče da su se već u osmanskim dobu neki od mještana ovoga sela “otkupili”, stekavši tapijsko pravo nad zemljom koju su obrađivali. Negdje u XIX. stoljeću u Smolućoj je posjede dobio Ibrahim-aga, rodonačelnik Ibrahimagića, koji se nastanio na kosi u središtu Smoluće, gdje se i danas nalazi mahala Agići, jedini smolućki zaselak naseljen muslimanskim bošnjačkim stanovništvom.⁶³

Do 1992. godine Smoluća je bilo srednje razvijeno ruralno naselje, na kome je živjelo oko 1.400 stanovnika, najvećim dijelom Srba. Njegova je sudbina slična Gornjoj Lohinji kod Gračanice. Smolućani su, uoči izbijanja agresije, kao i stanovnici drugih srpskih sela, primili naoružanje od JNA, organiziravši vlastite jedinice. U početku su se držali pasivno, ali do sukoba na ovome prostoru dolazi u drugoj polovici juna 1992. godine, nakon napada srpskih ekstremista iz Donje Tinje na sanitetsko vozilo Hitne pomoći iz Srebrenika, koje se kretalo prema kliničkom

centru u Tuzli.⁶⁴ Snage Teritorijalne odbrane i policije su tada krenule u akciju osiguranja magistralne ceste od Srebrenika do Tuzle, pri čemu stanovnici srpskih sela Potpeć i Donja Tinja napuštaju kuće i s oružjem se povlače u Smoluću, dok je selo Jasenica predalo oružje. Nakon toga, oko Smoluće se vode borbe, jedinice Teritorijalne odbrane, tj. Armije RBiH, selo drže u okruženju, bez realne snage da ga zaposjednu. Takva je pat-pozicija trajala sve do početka augusta 1992. godine, kada snažne agresorske jedinice s Ozrena prodiru preko Dobošnice (spalivši selo i počinivši teške zločine nad civilima) i spajaju sa Smolućom, da bi se potom povukle na lijevu stranu Spreče, skupa sa cjelokupnim stanovništvom. Smolućani su uglavnom naseljeni u Semberiji, po kućama prognanih Bošnjaka; skoro svi su, nakon agresije i ostali da žive živjeti u tim krajevima ili su se raselili po svijetu. Povratak u selo je minimalan.⁶⁵

Zvuk praporaca, blejanje ovaca i poneki uzvik čobana, u nekoj njivi ispod nas, bili su jedini znaci života koje smo primijetili, prolazeći iznad Smoluće. Tužna sudbina jednog od brojnih opustjelih bosanskih sela...

Sa Aletine krčevine put zaobilazi Smoluću, blago se penjući preko Plandišta. Na mjestu gdje se u širokom luku povija ka jugoistoku, prateći glavni greben Ratiš planine, odvaja se jedan put prijevojem za brdo Drenovac, a zatim i put koji silazi prema selu Potpeć. Ubrzo se, sa lijeve strane, ukazao i lijep pogled na klisuru Tinje i kamenolome kod Srebrenika. Područje kojim se sada krećemo još je na starim kartama označeno kao Tinjansko ili Tinjalino brdo. Sa njega se odvajaju i tri dugačke, paralelne kose, sve do oboda Sprečkog polja, odnosno doline Jale: Široka Ravan, Duga kosa i Mramorsko brdo. Ovim kosama su vodili stari putevi koji su se

63 Porijeklo i rodoslovlje familije ove familije, uz osvrt na prošlost Agića, donosi prof. dr. Omer Ibrahimagić u članku: *Rodoslov Ibrahimagića iz Agića – u Smolući*, Gračanički glasnik, XVII, 34, 2012., 150-163.

64 Tom prilikom snajperskim hicima su ubijena trojica radnika Doma zdravlja iz Srebrenika.

65 O novijoj prošlosti Smoluće, te porijeklu i rodoslovlju pojedinih familija pogledati: Radoslav Maksimović, *Smoluća i njeni ljudi*, Tuzla: Off-set, 2011.

odvajali s našeg pravca. Posebno zanimljiv je pravac preko Široke Ravnj, koji se pruža iznad Smoluće i Šikulja, preko Sjedaljke, Brezika i Oštrog Brda na Crveno brdo, spuštajući se dalje prema Hrvatima, a odatle nastavlja ka Puračiću.⁶⁶

Na suprotnoj strani, jedan odvojak ceste se spušta prema Donjoj Tinji, a u samoj blizini tog mjesta na austrougarskim kartama je upisan zanimljiv toponim: Konak. Ova riječ je označavala i prenočište, ali i dvor nekog velikaša, kao i upravnu zgradu... Na terenu, međutim, nismo uspjeli uočiti nikakve tragove. Inače, naš put je na ovome djelu više nalik na šumsku stazu, otprilike 1 – 1,5 m širine. Što se podloge tiče, ponegdje se uočavaju tragovi nasipnog materijala, a drugdje je to jednostavno kraća trava – kojoj kamena podloga ili ostaci kaldrme pod zemljom onemogućavaju bujanje (slika 13). Put je pratio greben sve do Gornje Tinje, spuštajući se u

selo, na obodu poširoke zatravnjene doline kroz koju protiče istoimena rijeka. Bilo je to idealno mjesto na kome su se putnici mogli odmoriti i napojiti tovarne životinje.

Od Tinje pa do Tisovca i dalje prema Tuzli

Na području Gornje Tinje, sišavši u dolinu, trasa naše ceste se pomalo gubi. Ipak, važan orijentir je uzvišenje Karaula, iznad prijevoja Previle i sela Osoje – svakako mjesto neke karaule (stražarnice) iz osmanskog doba, kakve su podizane radi osiguranja cesta. Držimo, stoga, da je i naš put nastavljao upravo preko Osoja, dakle – iz središta Gornje Tinje, kroz zaselak Arnautovići preko Bara, presijecajući današnju magistralu na Previlama, ispod brijega Marinice, te dalje kroz središte Osoja, izbijajući, na brdu, ponovo na vododjelnicu slivova Tinje i Jale, odnosno Spreče. Dalje je vodio preko Prokopa na Kozije brdo, pa dalje vododjelnicom, izbijajući između Čovinog dola i Repuševca na pravac moderne ceste Lipnica Gornja – Obodnica Donja, sa kojom se nekih 800 m podudara, odvajajući se na visu Brekinja (472 m), te nastavljajući dalje blago nakošenom prisojnom padinom iznad izvora Soplot, izbijajući na kosu iznad Tisovca, na lokalitet Miladije. Tjemenom te kose cesta dalje vodi ne samo prema Tuzli, već i na sjever, ka Gornjoj Obodnici (uz odvojke za Donju Obodnicu, Kamenjaše i Breške), te dalje, majevičkim kosama, u pravcu Brezja, Humaca, Velinog Sela, pa sve do Brčkog.

Pravac od Osoja do lokaliteta Miladije se jasno uočava i u katastru, bez obzira na raspored savremene putne mreže. Sve od Previla pa kroz Osoje, preko Kozijeg brda do izlaska na cestu Lipnica Gornja – Obodnica Donja, dakle cijelom širinom katastarske općine Osoje ovaj put je upisan kao jedinstvena parcela (br. 821), a isto tako i kroz katastarsku općinu Donja Obodnica (br. 1580), čineći granicu sa katastarskom općinom Lipnica. To je ujedno i dokaz njegove velike starosti.

66 Na Crvenom brdu je neispitani arheološki lokalitet Crkvine ili Crkvište, o kome nešto više podataka donosi Ambrozije Benković (nekadašnji lukavački župnik i vrijedan istraživač, koji je navedeno područje obilazio prije nekih pola stoljeća), u posthumno objavljenoj knjizi *Tuzlansko područje negda i sada. S posebnim obzirom na vjerske prilike*. Županja – Đakovo: izd. Jakov Benković, 1972. Navedeni lokalitet je u decembru 2014. obišao prof. E. Šaković, u pratnji Elvedina Kovačevića i Majde Šutić-Kuduzović, studenata historije iz Lukavca, uočivši na oranici dosta rasutog šuta, komada krečnog maltera i sedre, kao i polomljenih fragmenata opeke. Možda se tu radi i o nalazištu iz antičkog doba. Prilikom etnoloških istraživanja ovog područja, Salih Kulenović je zabilježio i prisustvo starih nekropola. Na lokalitetu Glib, između Oštrog Brda i Šikulja, nalazila se nekropola stećaka u obliku sanduka, dok se jedan stećak nalazio u neposrednoj blizini, na lokalitetu Kamen. Stećaka je bilo i u obližnjem naselju Prline, na njivi Vodice, gdje je uočen jedan polomljen stećak u obliku sanduka, dok se u šumi Ostrugovači, u Novim Prlinama, nalazilo neko staro mezarje u kome su navodno uočeni i natpisi stari po 300 godina. Opširnije: S. Kulenović, *Etnološka razmatranja stanovništva i naselja na prostoru površinskog kopa "Šikulje"*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, XVI, 1991., 38-39. Jedan stećak iz Prlina, u obliku sljemenjaka s monolitno isklesanim postoljem, danas se nalazi ispred Doma kulture u Lukavcu, odakle je nedavno prenesen – sa područja zahvaćenog širenjem rudnika.

Na Kozijem brdu, preko kojeg je vodila dionica ovoga puta, nalazi se i jedna stara nekropola, možda srednjovjekovne starosti, poznata u narodu kao Mađarsko greblje, gdje su uočeni grobovi označeni vijencom od kamena. Danas se tu nalazi savremeno katoličko groblje (oformljeno prije 60-70 godina), u koje se sahranjuju mještani naselja Mezgraja; to naselje, podno brda, oformljeno je na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće, doseljavanjem dviju familija iz Gornje Obodnice, a danas se smatra dijelom Donje Dragunje. Uređenjem katoličkog groblja (na kome je sagrađena i kapela), veći broj starih grobova je u zemljanim radovima uništen. Stručna ekipa Zavoda za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa TK je uočila jedan grob obrubljen četverokutnim vijencom od pritesanog kamena. Prema podacima mještana, na lokalitetu se ranije uočavao veći broj takvih grobova, poredanih i u redove, dok su prilikom savremenih ukopa nalazene stare kosti i ostaci tkanine. Zaključak je bio da je na lokalitetu potrebno izvršiti rekognosciranje i arheološko ispitivanje.⁶⁷ Inače, dionica puta preko Kozijeg brda danas je u dosta lošem stanju, jer se mještani koriste novim, savremenim putem, dolinom u podnožju brda.

Opisani pravac od Osoja do Tisovca, prema tome, nedvojbeno je utvrđen. Mi smo se, međutim, na ovoj relaciji uputili drugim pravcem, naime, putem koji vodi desnom obalom Tinje, od Previla kroz centar Donje Dragunje, te preko Avdibašića do Obodnice Donje. Sa njega se odvajaju i stari putevi za Podorašje i Jasenicu, te dalje prema Srebreniku, povezujući naselja na zapadnim obroncima Majevice. Ovaj put je sa trasom našeg karavanskog puta povezan jednim starim "brodom" na Tinji, odmah ispod spomenutog prijevoja Prokop (podno Kozijeg brda);



Slika 13

svega par stotina metara dalje, na brežuljku iznad rijeke je i znamenito turbe Taušan, koje smo željeli obići. Između Avdibašića i Obodnice Donje sa savremene ceste se, uz padinu zvanu Prokop, odvajaju jedan stari izlokani put, koji izlazi na Čelikovo brdo, izbijajući na spomenuti put prema Gornjoj Obodnici i dalje ka sjeveru, u pravcu Brčkog.

Krenuli smo ovim pravcem, ponešto zaoobilazno, upravo radi posjete turbetu Taušan, a i u nadi da ćemo uočiti jedno drugo staro kultno mjesto, naime mezar trećega "brata" od dvojice "dobrih" pokopanih u Čanićima i Taušanu, koji se nalazi negdje između Brešaka i Donje Obodnice (kako to navodi M. Hadžijahić). Samo turbe Taušan se nalazi na brežuljku istog imena, dosta neobičnog. Kompleks zemljišta zapadno od turbeta nosi naziv Igralište, sjeverno je Utrina, dok se njive južno, uz rijeku, nazivaju Luke. Današnje turbe je novosagrađena lijepa građevina, kvadratne osnove, sa četveroslivnim krovom, u duhu tradicionalne arhitekture

⁶⁷ Rusmir Djedović, *Nekoliko nepoznatih starina iz sjeveroistočne Bosne*. Baština sjeveroistočne Bosne, 4/2011. (2012.), 241-243.



Slika 14

bosanskih turbeta (slika 14). Po narodnoj predaji, u turbetu Taušan ukopan je neki “dobri” (evlija), jedan od dvojice braće čuvenog “dobrog” i šehida iz turbeta u Čanićima kod Dobrnje. Treći brat – a pri tome se, prema Hadžijahiću, podrazumijeva duhovno bratstvo sufijskih redova – ukopan je uz cestu između Donje Obodnice i Breški.⁶⁸

Turbe Taušan je poznato kulturno mjesto, na kome se ostavlja sadaka i pale svijeće, a tu se održavaju i tradicionalne dove. Podno turbeta, u njivi, započelo je uređenje prigodne musale, sa manjim natkrivenim dijelom i mihrabom; tu je dva dana prije našeg nailaska proučena ovogodišnja dova – u nedjelju, 2. augusta (na sam Aliđun), iako je izvorni dan održavanja zapravo bio prvi utorak po Aliđunu. Ostavili smo sadaku na turbe, kako je

već običaj, te nastavili dalje cestom, prošavši pored sela Avdibašići. To mjesto je bilo naseljeno i u srednjem vijeku, što svjedoče i dvije nekropole stećaka u njegovoj blizini – ali podalje od pravca našeg kretanja, pa ih nismo obilazili. Zaputili smo se spomenutim putem uz stranu Prokop, sve do uzvisine zvane Čelikovo brdo – na tromedi Donje Obodnice, Breški i Gornje Obodnice. Na tom mjestu je starinom bilo križanje, jer se desno nastavljao put za Tuzlu, a lijevo–preko Gornje Obodnice, Brezja, Humaca i Velinog Sela – put za Brčko. Kratko predahnuvši iznad Prokopa, na njivi sa lijepim pogledom na Obodnicu Donju, tipično živopisno bosansko selo, krenuli smo dalje.

Prošli smo pored mezarja Kamenjaši (u katastru je ta parcela označena kao Miljevac), a zatim se, dalje kosom, uputili prema Miladijama, gdje je trebalo da izbijemo na trasu našeg karavanskog puta. S lijeve strane

68 Muhamed Hadžijahić, *Jedan nepoznati tuzlanski hagiološki katalog*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, XIII, 1980., 220-222.



Slika 15

ceste se otvarao pogled na središnji dio sela Breške, a među krošnjama drveća se nazirao i vrh zvonika župne crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije iz 1890. godine, po mnogima jedne od najljepših katoličkih bogomolja u Bosni i Hercegovini. Crkva je, inače, sagrađena na mjestu još starije, drvene, a osobito je poznata po umjetničkoj izvedbi enterijera (slike, reljefi i vitraži). Breške su i mjesto održavanja tradicionalne proslave Velike Gospe (15. augusta), praćene nizom vjerskih i kulturnih sadržaja, što je čini jednom od najvećih vjerskih manifestacija pripadnika katoličke vjeroispovijesti u Bosni i Hercegovini.⁶⁹

Inače, područje Breški je bilo naseljeno i tokom srednjeg vijeka, o čemu svjedoči više lokaliteta sa stećcima, među kojima se po-

sebno izdvaja nekropola Stara Kuća u zaseoku Nikolići, nacionalni spomenik BiH.⁷⁰ Svi ti lokaliteti su udaljeni od pravca naše ceste, ali po usmenim kazivanjima stećaka ima i u njezinoj neposrednoj blizini – na mjestu koje se naziva Kužno groblje, na području Banovog brda u Tisovcu, te na području zaseoka Bakaluše. Ovom prigodom ih nismo uspjeli locirati, što bi svakako trebalo učiniti u narednom periodu.

Uskoro stižemo na lokalitet Miladije, na mjesto gdje se s desna priključuje trasa našeg karavanskog puta od Gračanice do Tuzle. Odmah zatim dolazimo i do jednog starog kultnog mjesta, tradicionalnog katoličkog molitvišta na kome je nedavno podignuta kapelica Sv. Ane (slika 15). Čitavo ovo područje se smatra dijelom Tisovca, sela koje se nalazi zapadno, u dolini. U njivama ispod ce-

⁶⁹ Opširno o Breškama, župnoj crkvi i manifestaciji u monografiji: Mijo Franković, *Župa Breške*. Tuzla: Printcom, Breške: Župni ured Uznesenja Blažene Djevice Marije, 2009.

⁷⁰ Šefik Bešliagić, *Stećci: kataloško-topografski pregled*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1971., 197-198.



Slika 16.

ste nalazi se i više izvora (Stankovac, Radina voda, Jasika), danas uglavnom kaptiranih i iskorištenih za potrebe domaćinstava i gospodarskih objekata. Snabdjeli smo se vodom sa jednoga od njih, zahvaljujući ljubaznosti vlasnika, koji nam je prenio kazivanje da je na ovome mjestu starinom bilo i više hanova, te da se spomenuti put dalje prema Tuzli naziva "Put Marije Terezije" – što je jedan od karakterističnih naziva za stare putne komunikacije.⁷¹

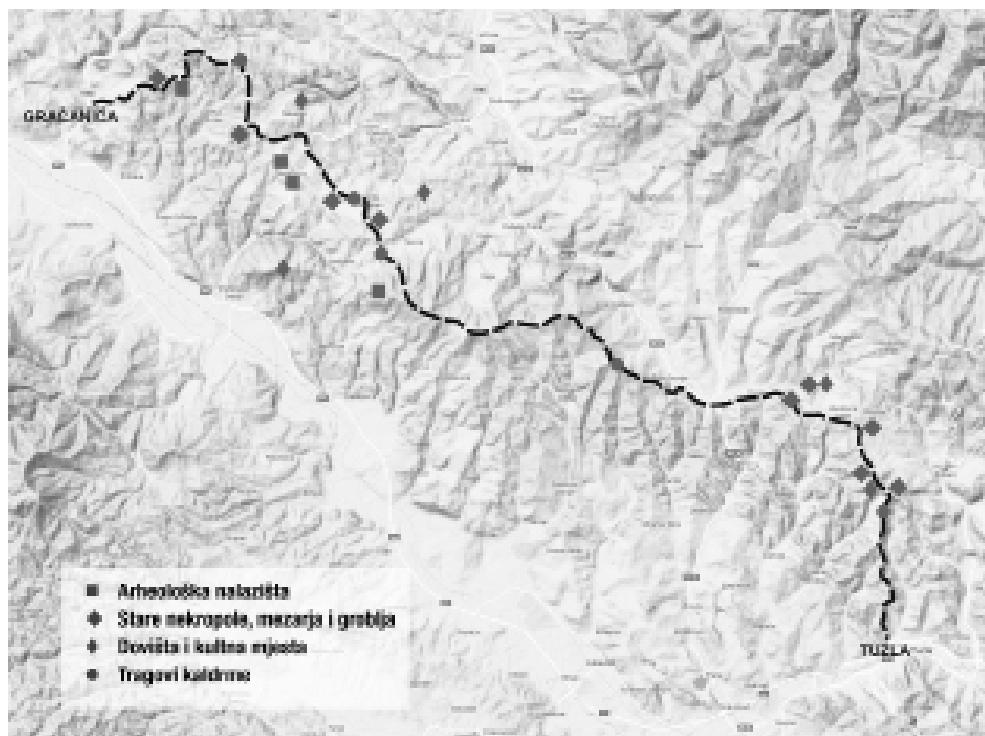
Nastavljamo dalje, prolazeći pored jednog muslimanskog mezarja, te ulazimo u šumu, a na samoj cesti uočavamo tragove kaldrme i starih ivičnjaka, od krupnijeg kamena, po sredini sadašnjeg puta (slika 16). Uočava se da je nekada bila male širine, skoro dvostruko užoj od današnje, što je i tipična odlika kaldrmisanih puteva osmanskog doba po Bosni.

Put je uglavnom slijedio tjeme kose, ali približavajući se Tuzli, ulazio je u sve vrlet-

niji kraj, posebno na dijelu od k. 506, preko Visokog brda, Kamenika i k. 508, pa sve do Karaule (448 m), zbog čega je na mjestima usječen i u padinu. Pojava klizišta, u novije vrijeme, na mjestima ga je oštetila. Dalje od Karaule, brijega na kome je očito nekada stajala putna stražarnica, cesta se spušta prema Demirovcu i Kozlovcu, prolazeći pored mezarja Djedak, što je faktički već danas predgrađe Tuzle. Odatle je put najvjerovatnije silazio u dolinu potoka Kojšino, izbijajući na današnji Skver, nekadašnju Staru kapiju, pred ulaz u nekadašnju donjotuzlansku palanku i Atik džamiju, kao sami centar grada. Istina, postoje i dva pravca koja sa Kozlovca nastavljaju brdom – jedan preko Kicelja, izlazeći na isto mjesto, te drugi preko Gradine, pored stare osmanske karaule (poznate Barut hane), spuštajući se u Džindić mahal. Vrlo vjerovatno je da su u stara vremena sva tri korištena.

Moramo, doduše, ukazati i na jedan alternativni pravac, koji se odvaja na Kameniku, nastavljajući zapadnom paralelnom kosom, preko Prisada ka Rasovcu, odakle se dalje, tjemnom kose, spuštao na Tušanj – neka-

71 Up. Ivo Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*. Sarajevo: ANU BiH, Centar za balkanološka ispitivanja, Djela, XLVII/2, 1974., 25; primjeri: 63, 72, 74, 82, 87, 92-94 i 219.



Slika 17.

dašnje srednjovjekovno selo, koje već u XVI. stoljeću postaje predgrađem, a potom i mahalom kasabe Donja Tuzla. Mislimo ipak da je to bio jedan sporedni, priključni put.

Epilog

U suton, trećeg dana našeg putovanja, na nekih desetak kilometara od Tuzle smo podigli kamp, u namjeri da tu prenoćimo, te se rano ujutro zaputimo prema gradu, okončavši ovu malu ekspediciju. Sudeći po kartama i Google Earthu, naš ukupan put bio je dugačak negdje oko 65 km, računajući skretanja radi obilaska zanimljivijih područja i lokaliteta. Sam putni pravac je za desetak kilometara kraći. Sve u svemu, mogli smo biti zadovoljni i ustvrditi da se sve to ipak isplatilo. Došli smo do brojnih novih podataka i saznanja, a dopunjena su i ispravljena neka dosadašnja. Zato vrijedi podcrtati i nekoliko zaključaka.

Trasa starog putnog pravca koji se brdskim područjem protezao od Gračanice pa sve do Tuzle, a koju uočavamo na različitim topografskim kartama, nastalim između 1885. i 1996. godine, terenski je potvrđena. Mjestimično, ona se podudara sa cestama koje se i danas intenzivno koriste (dijelom i asfaltiranim), ali na pojedinim mjestima je u jako lošem stanju, pretvarajući se u uzak šumski put, gotovo stazu. Na jednoj kratkoj dionici, na području Ratiša, pravac nekadašnje ceste je potpuno zarastao u šumu i šikaru, te ga nije moguće uočiti.

Uzimajući sve rečeno u obzir, trasu naše stare ceste možemo odrediti sljedećim pravcem: Gračanica – Gornja Lohinja (Žuže) – Pijeskovi – Hadžikadijin Han – Bedem – Drum – Metaljišta – Hrastić – Blagalište – Džafići – Gajevi – Rovine – Gornji Moranjci – Maglinac – Mehići – Ratiš (Dovište) – Sjedaljke – Mušino brdo – Alatina Krčevina

– Plandišta – Tinjsko brdo – Gornja Tinja – Osoje – Kozije Brdo – Brekinja – Miladije (Tisovac) – Visoko brdo – Kamenik – Karaula – Demirovac – Kozlovac – Tuzla (slika 17).

Cesta najvećim dijelom slijedi vododjelnicu slivova Spreče i Tinje, pokazujući tipične odlike starih karavanskih puteva u Bosni. Dobrim dijelom ide administrativnim granicama nekadašnjih osmanskih nahija (Sokola i Jasenice, te Jasenice i Smoluće), odnosno granicama savremenih katastarskih općina – uglavnom naslijeđenih iz austrougarskog doba, a koje zapravo predstavljaju granice nekadašnjih osmanskih džemata, pa i još starijih srednjovjekovnih seoskih općina. Pojedina naselja na samome ovom putu ili u njegovoj neposrednoj blizini, poput Orahovice, Moranjaka, Seone ili Smoluće, srednjovjekovne su starosti i zatičemo ih u prvim osmanskim popisima. Sva ta naselja se spominju i u popisu Vlaha iz 1528., što znači da su prije toga već bila kolonizirana, a to opet govori i o njihovoj komunikacijskoj otvorenosti, jer su se i vlaške skupine svakako kretale već trasiranim putnim pravcima.

Duž pravca pružanja naše ceste ili u neposrednoj blizini uočene su i brojne starine: arheološka nalazišta, stare nekropole, mezarja i groblja, kulna mjesta, koja potvrđuju nekadašnji značaj ove komunikacije. Arheološki bi vrijedilo ispitati područje Hadžikadijinog Hana, prije svega Piskavičke njive (posjed g. Spahića), kao i spomenutu parcelu na lokalitetu Utrine, na Ratišu. Također, rekognosciranjem i detaljnijim terenskim pregledom bi trebalo obuhvatiti stara "svatovska" groblja na Blagalištu i u Gornjim Moranjcima, kao i djelomično ispitano Mađarsko greblje u Mezgraji, između Osoja i Dragunje, a potrebno je i terenski ispitati područje oko Tisovca i Bakaluša, zbog mogućeg prisustva stećaka.

Francuski arheolog i historičar Albert Grenier je svojevremeno ustvrdio da je put živi organizam koji traje, stalno se transformirajući i mijenjajući fizionomiju onako kako se mijenja civilizacija koja ga koristi, dodajući da tragovi sukcesivnih civilizacija stoje uz puteve, pri čemu mlađi prikrivaju starije, čuvajući na različite načine uspomene na njih. — *"A to je baš ono što je važno za historičara"*, zaključio je, u vezi s ovom Grenierovom konstatacijom, naš čuveni istraživač i hodolog Esad Pašalić.

Mi smo se u to i sami uvjerili.

SUMMARY

In the Wake of Old Caravan Road from Gračanica to Tuzla

Early in August 2015, on the initiative of Cultural History Journal Gračanički glasnik, an explorative and walking tour, in which the authors of this academic work followed the route of an old caravan road between Gračanica and Tuzla, which ran through hilly ridges and downhill near the watershed basin of Spreca and Tinja rivers, was organized. The importance of the mentioned communication is witnessed by the recorded folk tale, numerous antiquities along its stretching direction, the spatial distribution of the oldest settlements in this region (recorded in the earliest Ottoman documents), as well as certain cartographic sources. The main purpose of this tour was to sightsee the location and determine the route of the road itself, an insight into its current state, as well as the field sojourn and the recording of cultural-historical heritage on the mentioned route.

Key words: caravan road; old road; Gračanica; Tuzla; Gornja Orahovica; Gornji Moranjci; Ratiš; Dovište; Gornja Tinja; Donja Obodnica; Breške; archaeological findings.